

РЕПУБЛИКА СРБИЈА
ГЕНЕРАЛНИ СЕКРЕТАРИЈАТ ПРЕДСЕДНИКА РЕПУБЛИКЕ
БЕОГРАД

Иницијални бр. 1362

Сигнатура бр. 341

УДК бр. 341.77.8

инв. бр.

~~198~~

ЈОВАН Ђ. ДРАГУТИНОВИЋ
ДОКТОРАНД ПРАВА

16-XII-1939
167.
Jov. D. Dragutinović

147

ДИПЛОМАТСКА И ПОЛИТИЧКА ИСТОРИЈА ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

ОД 1833 ДО 1920 ГОДИНЕ

— СРЕЂЕНЕ БЕЛЕШКЕ ИЗУЧАВАЊА И БЕЛЕШКЕ С
ПРЕДАВАЊА ПРОФЕСОРА ДИПЛОМАТСКЕ ИСТО-
РИЈЕ НА БЕОГРАДСКОМ ПРАВНОМ ФАКУЛТЕТУ —

— ДРУГО ПРЕРАЂЕНО И ДОПУЊЕНО ИЗДАЊЕ —

ИЗДАЊЕ
ШТАМПАРИЈЕ „ПРИВРЕДА“ КРАЉА АЛЕКСАНДРА 10

БЕОГРАД

1938

Мил. 8. 198

Читаоцима

Позната је чињеница да наши студенти немају уџбеника за последњих сто година разбитка наших политичких и дипломатских односа. Научно дело „Европа и Васкрс Србије“ од г. Др. Гргура Јакшића, професора политичке и дипломатске историје на Правном факултету у Београду обухвата само доба до 1833. године, а његово дело за следећих сто година до данас се није појавило.

Тако су студенти упућени искључиво на предавања свога професора. Међутим, опште је познато да је Београдски универзитет читав низ последњих година био у сталним тешкоћама и да су, због сталних немира, студенти радили под тешким околностима: Често су предавања нередовна, одлагана, прекидана, скраћивана, често редуциране читабе серије најважнијих предавања, или у најбољем случају, место продубљивања и свестраних анализа, узгредно су додиривана најзначајнија питања, догађаји и појаве и журно се ишло даље. У таквим приликама студенти се нису могли користити ни својим професором.

Кад ђак нема баљаног и срећеног уџбеника, а лишен могућности да се користи предавањима свога професора са катедре, лако је замислити његов тежак положај!

У таквим приликама студентима је једино остало да сами изналазе огромну грађу разбацану по архивама, библиотекама, разним делима и расправама, или да се задобоље историским уџбеницима намењеним за средње школе.

Поред тога, студенти могу имати успеха у истраживању и сређивању научног материјала ако је обезбеђена сарадња ђака и професора и ако се ради по директивама и инструкцијама професора, који најбоље зна све изборе,

где се шта налази и најкраћи пут да се за минимално време постигну максимални резултати. Јер је тешко младом студенту да направи систем и да се сачува да га не затрпа обишата грађа која је још небешто скупиљена. А ми знамо да наши студенти не раде много под руководством и у сарадњи својих професора. Томе има више сметњи: недобољне просторије, велики број нових студената, слаба беза и додир ђака и професора и друго. Наши професори стварно сарађују и имају додира само са по неколико студената једне генерације, док стотине осталих до испита и не познају се са професором.

Догађа се, да, у оскућу уџбеника, вреднији студенти скупе предавања и среде белешке својих изучавања и у облику табака остаје млађим колегама. Професор се према тим табацима не понаша увек једнако, него, ако намерава да ускоро нешто изда, прогласи праву анатему свих табака, белешки и извода; међутим, ако не намерава да сам изда уџбеник, а кад га студенти моле да напише и објави предавања, каже ра могу све наћи у табацима и белешкама које је у другој прилици осуђивао као јерес. Тако се студент често колеба да ли да почне истраживање с почетка, да ли да се користи резултатима рада својих старијих колега и да продужи оданде где је он застао! Студент се чуди зашто његов професор не објави и оно што говори са катедре!

Видели да је дипломатска историја постала без разлога баук за студенте, на оправдан захтев млађих студената, а помогнут од неколико колега из своје генерације, средио сам забележена предавања професора политичке и дипломатске историје на Правном факултету у Београду и белешке својих студија и издао у облику табака „Дипломатска и политичка историја Јужних Слобена од 1833-1920 године.“ Тај помоћни уџбеник је пуне четири године служио студентима праба на опште задовољство и олакшао им изучавање овога важног и интересантног предмета.

Пошто се за све то време није појавио толико очекивани и често наговештавани уџбеник из овога предмета за период од 1833. године до данас, разумели смо стварне потребе и небоље студената, па смо се одазвали молбама млађих колега и издајемо у облику штампаних табака

исти помоћни уџбеник „Дипломатска и политичка историја Јужних Слобена од 1833-1920. год. као друго поправљено издање првих табака од пре четири године.

Осноба овој књизи су забележена предавања професора дипломатске историје на универзитету у Београду, која су допуњена, у колико је било празнина због нередовних и скраћених предавања, из солидних историских избора и пропраћена потребним разматрањима, трудећи се да у њој студент нађе потребну грађу да се спреми за испите и да зна средити своја даља истраживања.

Тако је обухваћен скоро цео један век политичког разбитка и боди читаоца ланцем појаба и догађаја, који су побезани по својој природној и узрочној бези, изостављајући сувишно и не затрпавајући оно што је главно. Тако је обде обрађен прегледно период разбитка наших политичких и дипломатских односа од 1833. године када је Србија добила границе па до наших дана, додирујући и најважније међународне уговоре који данас важе и регулишу међународни положај и границе Краљевине Југославије према свим државама са којима смо у додиру.

Ми ћемо се радовати ако се обим користи што већи број млађих колега студената до појаве једног потпуног уџбеника од професора овога предмета, који треба боље обрађивати и изучавати.

Јов. Ђ. Драгутиновић

Илирски покрет и његов значај

Укидање устава у Хрватској и Мађарској — Борба Хрвата противу бечког апсолутизма и централизма — Отпор Хрвата противу увођења мађарског језика и мађарских закона — јачаше националне свести, романтичарског одушевљења и јаче тежње за заједницом свих Словена — Илирски покрет. —

После Наполеонових ратова у целој Европи је настао апсолутизам и реакција. У Хрватској и у Угарској укинут је устав 1815. године и влада је своје наредбе спровела насилним мерама, иако су се Хрвати томе снажно одупирали, али је ипак морала 1825. године да сазове Хрватски сабор да јој одобри регруте. На томе сабору, а у својој борби противу бечкога апсолутизма и централизма, Хрвати су се ослањали на Мађаре. Међутим, на истом сабору Мађари су затражили да се у Хрватској уведе као обавезан мађарски језик. Хрвати су се томе енергично успротивили и залагали се да и даље остане латински језик, а истовремено су изјавили да хрватска омладина треба да, поред латинског, научи и мађарски језик.

У намери да од Хрватске начине своју обичну провинцију, Мађари су тражили да се њихови закони распростру и на хрватску територију, где се већ беше развила национална свест Хрвата и настала огорчена међусобна борба Хрвата и Мађара, која је постојала све оштрија. То се догађа управо у доба када се беше нарочито интензивно почела развијати народна свест и просвећеност и када једно снажно романтичарско одушевљење беше почело обузимати све слојеве народа, а нарочито омладину и интелигенцију.

У исто време се јавља међу Хрватима јако испољена тежња за заједницом са свима Словенима.

Све до почетка деветнаестог века у Хрватској није било прабог народног рада, ни народног покрета, јер су хрватски свештеници и помаћарени племићи били веома далеко од народа и од његовог живота, а они су водили све државне послове. Заштићујући специјално своје интересе они су се борили за одржање латинског, а не свога народног језика, зато се и могло догодити да се 1853 године уведе у Хрватској као обавезан мађарски језик.

Људевит Гај и његов културни и национални покрет

У то доба беше почео свој велики културни и национални покрет Људевит Гај, за који се код њега развила национална свест у току студија у Грацу у додиру са одушевљеним омладинцима из свих српских, хрватских и словеначких земаља. Пошто је дошао у Пешту, а под утицајем чувеног Јана Колара, код Гаја су се развиле још и панслабистичке идеје.

Свој национални рад Гај је почео 1850 године, када је издао књижицу о правопису, у којој је доказивао неопходну потребу свесловенске књижевне узајамности. После тога, он се настанио у Загребу и постао боља целога покрета, који се јача и све више кристализује. Већ 1852 године овај је покрет добио прецизније држање у политичким и просветним питањима.

Поред Људевита Гаја, даље се јављају са својим књигама Иван Деркос и Јанко Драшковић. У једној књижици Иван Деркос је тражио увођење у Хрватској народног језика и наглашава да ће то много прибојати Србе, не само из Хабзбуршке монархије, него и из кнежевине Србије. Ту је јасно била изражена мисао о просветној и културној заједници Срба и Хрвата. Затим је с друге стране, гроф Јанко Драшковић, у својој књизи, изнео програм политичког покрета и тражио да се од Хрватске, Војне Крајине, Реке, Далмације и Босне образује посебна политичка целина, којој би се придружио и један део Ко-

рушке, Штајерске и Крањске, а да у целој тој области буде званичан народни језик.

Међутим, Гај је брзо наишао на велике тешкоће. Тек после много напора одобрено му је издавање политичког и књижевног часописа и 1855 године почео је издавати „Новине хрватске“ са књижевним прилогом: Даница хрватска, славонска и далматинска. Гај је изабрао штокавско наречје за књижевни хрватски језик, а назив Илир као заједничко име свих Срба, Хрвата и Словенаца. Од тада се нагло развија илирски покрет, нарочито међу омладином, а све више продире и у редове Хрватског племства. Значајно је споменути да се говорило народним језиком на Хрватском сабору 1852 године. Али, од 1856 године Мађари су повели велику борбу противу овога покрета. У Угарском сабору је решено да у свим Хрватским гимназијама од V разреда наставни језик буде мађарски, затим да мађарски језик буде званичан и да за десет година све чиновништво мора научити мађарски.

Хрвати су енергично протествовали у Сабору противу тих одлука, али без успеха, зато су се обратили цару. Цар није хтео да потврди одлуке Угарског Сабора.

После три године Мађари су поново донели исто решење о увођењу мађарског језика у Хрватској, али је и овога пута било одбијено и тиме је почела огорчена борба између Хрвата и Мађара, која је достигла свој врхунац 1848 године, а трајала је све до уједињења Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу на крају светског рата.

Илирском покрету је убрзо пришао већи део племства и свештенства, а двор га је помагао у борби противу Мађара чији су захтеви били претерани и према двору и према Хрватима.

Успеху покрета знатно је доприносила рђава тактика Мађара. Њихови насилни поступци све су више раширивали покрет, који се сада све јаче ширио и свуда су се оснивале народне читаонице, а 1842 године основана је и позната Матица Хрватска.

У исто време, 1841 године, пријатељи Мађара, а противници Илирског покрета у Хрватској, основали су нову политичку странку: Мађарона или Униониста, која је водила огорчену борбу са Илирским покретом.

Али, када је илирска странка победила на жупским изборима, Мађарони су њене чланове теретили и оптуживали као русофиле и белеиздајнике. Као последица тога, 1843 године забрањена је употреба илирског имена уопште. Тада је Гај назвао своје новине народним, а илирску странку Народном странком.

Народна странка је почела снажну политичку борбу противу Мађара и противу Мађарона у Хрватском, а нарочито у Мађарском Сабору од 1843—1844 године. После тих борби поново је одобрена употреба илирског имена, али само у књижевности.

На жупским изборима у Загребу Мађарони су победили благодарећи помоћи Туропољаца, које су Мађарони сматрали и називали племићима. Због те победе Мађарона у народу је настало огорчење из кога су се изродили крвави сукоби на Марковом тргу у Загребу. Али на сабору 1845 године Народна странка је поново имала већину и одлучно је тражила самосталну Хрватску владу. Када је после три године сазван Сабор, укинуо је латински и завео као званичан свој народни језик.

Оба борба Хрвата, започета Илирским покретом, трајала је све до Ослобођења и Уједињења нашега народа, о чему ће бити још говора даље.

Спољашња политика Кнеза Милоша — уставни покрет — Сретенски устав

Несумњиво, кнез Милош је био један веома даровит, проицљив, бешт и еластичан дипломата са урођеним даром. Он је својом добитљивошћу, заузимљивошћу и једним снажним и здравим резоновањем код високе Порте и код протекторке Русије успео да издејствује и постигне много и за себе лично и за своју кнежевину Србију.

Милош је као бладалац себи поставио неколико најважнијих задатака у чијем је успешном решењу гледао стабилност своје кнежевске династије и полазну тачку за рад на јачању, ослобођењу и напредовање Србије.

Потребно је нагласити значајан део Милошеве унутрашње политике, који се састоји у добијању наследног кне-

жевског достојанства и у убијању способнијих, угледнијих и популарнијих ривала и противника. Он је у томе потпуно успео, а хатишерифом од 1830. године Порта му је признала наследно кнежевско достојанство, мада то нигде раније није била обећала.

Милошева спољашња политика се у главном састоји у том, да наслањајући се на Русију и помоћу ње, поткупљујући и митећи Портине чиновнике, добије шест суседних нахија. Благодарећи ретким својим способностима да се уме користити zgodним приликама и тренуцима, успео је да му Порта својим хатишерифом од 1833 призна и потврди присаједињење шест нахија Србији.

Ту је Милош постигао велики успех. Тим хатишерифом од 1833. године Србија је коначно добила своје границе и тај се моменат сматра као враћање у живот некадашње српске државе, која је пропала, пред турском инвазијом, у средњем веку.

Још раније је било јасно да ће се у новој кнежевини, која је тек у своме стварању, јавити као актуелно и унутрашње питање, о коме, разуме се, није могло бити ни речи док је год Србија претстављала једну врт војничког логора.

Милош је био први аполуписта и владао је земљом у договору са својим пријатељима. Док је народна скупштина раније под Карађорђем решавала сва важнија народна питања, докле ју је Милош ретко и сазибао, и то само пре 1830 године да му скупштина поткрепи његове молбе и захтеве поднете Порти, или да јој саопшти резултате постигнуте преговорима у Цариграду. Милош је био врховни судија и обично је судио по здравоме разуму, чинећи, при том често велике злоупотребе. Његови чиновници су више личили на његове личне и кућне слуге и морали су безусловно извршавати његове наредбе, без обзира на њихову моралну вредност и садржину. Порези су остали исти као и раније, а спахије су узимали десетину прихода. Непосредни порез се делио на харач (лични порез султаноф), бергију или мирију (први и непосредни порез) и чибук порез (на ситну стоку). Кад се има на уму да су оба пореза достигали огромне суме, често далеко веће него за време султана, да је под Милошевом владом

био огроман број задужених харачом и да је све обе и друге порезе, често, Милош узимао под закуп (ради прикупљања) онда је тек јасно, колико је тај човек морао бити богат, а сатим тим и моћан! Затим, он је доцније узео у своје руке целу увозну и извозну трговину, а поред тога, Милош је, често, за себе искоришћавао кулук. Још уз то, добро је познато да је народна канцеларија била његова лична канцеларија.

Због таквог његовог управљања и због апсолутизма, Милош је противу себе изазвао велику реакцију у народу, која се испољавала у облику завере и буне. Завере и буне биле су нарочито честе после 1821 године. Сетимо се само Абдулине и Ђакобе (Милојко Ђак) буне, која је била узела велики замах 1825 године, а о којој је знао и Цариград и Петроград управо у доба када су се очекивала решења српског питања, које су због тих бунџа и одугоблагчили. Иза тога, јабља се Милетина бунџа која је имала далеко већих последица.

Старешине се нису могле помирити са таквом Милошевом управом и владом, тим пре што су одрасле у народу који је по занимању претежно сточарски елемент и који, као такав, није био навикнут на деспотеку владу. Поред тога, Србија је била гранична земља и Срби су се редовно могли спасити од зулума преласком преко Саве и Дунава на север, а то је све знатно утицало да се међу Србима однегује један уочљив слободоумни и демократски менталитет, који одговара земљи са таквим географским положајем.

Из тих разлога се међу народним старешинама појавило извесно комешање, које је имало за циљ да обезбеди њихово учешће у влади, а не да обезбеди учешће целог народа. Тако се под њиховим притиском појавило као најактуелније и најважније питања устава. Јер до тада док је највећа брига била да се очува оно, што се огромним жртвама стекло, и док је Србија престањала једну врсту бојничког логора, то се питање није могло ни постављати, ни покретати.

До тада нема ни помена о организацији власти, о правима грађана ни о другом.

А уколико је било законских правила, то су била извесна правила првенствено бојничког карактера и прописивала су дужности бојника и казне за њихово неиспуњење. Такви су били 14 или 15 пунктова Проте Матеје Ненадовића и Карађорђевог »Криминални Законик« од 38 чланова.

До тада је Србија имала два пројекта устава, али то је било дело руског посланика у Србији, Родофинкина. Он је учинио два покушаја да их оствари, али није успео, што је права срећа за младу Србију, јер су ти пројекти устава садржавали и такве одредбе које се апсолутно нису слагале са тадашњим приликама у Србији. Једна од тих одредаба је предвиђена увођење титула племства у Србији, а ми смо свесни тога да је за Србе била срећа што су Турци, за време ропства нашег народа, уништили српско средњевековно племство и тако економски изједначили све Србе.

Сматрајући да се не треба мешати у српске унутрашње ствари, руски цар Александар I није хтео примити те пројекте свога посланика Родофинкина. Али је ипак интересантно зауставити се пред обим настојањима руског посланика, да даде Србији устав који нема ни сама његова Русија, која је, на против тада, и још дуго касније, важила као једна крајње реакционарна и апсолутистичка земља.

Почетком другог устанка власт је била неодређена, Милош је био успео да своју власт утврди само у својој рудничкој нахији. У осталим нахијама су се биле утврдиле остале старешине. Због тога се сматрало да постоји неколико господара међу Србима. Још 1815 године, у погору код Дубља, неколико угледнијих народних старешина међу којима: Молер, Мелентије Никшић и други, предложили су Милошу да се одмах изабере вођ. То је Милош већто одбио изговарајући се да се са тиме не треба журити пре него се добри ослобођење целе земље.

Затим, Милош је успео да води преговоре са Куршидом и Марашлијом и самим тим што је постигао споразум са њима и направио усмени уговор, постао је главни господар и узео је сву власт у своје руке. Иза тога Милош је своју власт утврдио делима, јер је, уз наслон на Русију успео да добије за Србију повластике обећане и уговорене Букурешким уговором од 1812 године, да за себе изради

признање наследног кнежевског достојанства и да Србија добије границе, а то све скупа чини прву веома значајну етапу у стварању и баскрсавању српске државе, која је, несумњиво, највећим делом дело Милошево.

Милош је настојао да на сваки начин избегне отварање унутрашњег питања и да се не одазобе захтевима народних старешина по томе питању. Због тога је букнула буна у народу под вођством сердара Расинског, Милошевог чиниовника, Милета Радојковића, који је био окружни начелник, а иначе безначајан човек у политичком смислу. Милош је пред тим револтом и огорчењем народа морао попустити и 2 фебруара 1835 године, дао је Србији једну врсту устава — такозвани „Сретенски устав“.

Обим се уставом пре свега настојало да се ограничи власт Милошева, али, у ствари, овај устав је поставио прве основе модерној правној српској држави — дакле више се постигло него се свесно хтело у почетку, јер се тешко може предвидети у почетку једне политичке акције и подухвата шта ће она донети на крају. (Диван пример наводи говорећи о историјском материјализму г. др. Слободан Јовановић: Паул Јанковић, из смедеревске нахије, један од истајнутих бораца за устав, уложио је протест код суда и питао, како суд може да нешто пресуди на његову штету, судећи по уставу, кад је баш он борац за тај устав, на што му је одговорено да му је суђено по уставу. Дакле, Паул Јанковић није могао да предвиди и сагледа све што ће донети догађаји, који могу, често, бити супротни ономе што смо хтели. У нашој радњи има нечега више него у нашој вољи).

Када је донет „Сретенски устав“ наступиле су нове компликације: јер су Турска — као суверен над базалном Србијом — и Русија — која је по Акерманској конвенцији имала право заштите над Србијом — сматрале да Срби немају право сами уговорати о тако важним унутрашњим питањима без њиховог знања и мишљења, а нарочито када се ради на основама унутрашњег уређења кнежевине.

Требало је водити дуге међународне и дипломатске преговоре да би се дошло до устава, којим се огрчињава власт Милошева. Милош је осетио да је то уперено противу

њего лично, зато је покушао да се у овој борби помогне Енглеском, која је тада водила спољашњу и међународну политику супротну руској. Али, Енглези су и обде остали Енглези. Њихова се интервенција ограничила само на речи, јер енглеско интересовање обде није ишло тако далеко да би се енергичније заузели и Милоша јаче могли помоћи, те се борба свршила победом јачих — Русије и Турске.

Док су у Цариграду вођени преговори за српски устав, у свима тим преговорима и конференцијама јасно и кристално су се издвојиле две струје са основном разликом у погледу унутрашњег уређења кнежевине Србије: Русија и Турска са једним делом српских делегата настојале су да се што више ограничи власт Милошева, а Енглеска и француска су се бориле, да у будућем новом уставу буду што шира и већа владачка права. Збиља, чудан парадокс! Најапсолутистичкије две земље, Русија и Турска, траже уско ограничење владаочева власти, а друге две слободоумне државе, Енглеска и Француска, боре се за што шира владаочева права. Тако је у децембру 1838. године, договорно са Русијом, Порта донела за Србију устав у виду Хатишерифа о унутрашњем уређењу Србије.

Треба разликовати ферман и Хатишериф. Хатишериф је акт турске владе са пуним султановим потписом, а ферман је са султановим монограмом.

Тако је постао први наш устав, звани „Турски устав“ од 64 члана. Овај је устав предвиђао установу Савета од 17 доживотних чланова који имају велике атрибуције државне власти, који би претстављао законодавну власт са правом контроле. Први Савет у Србији је основан још за време првог устанка, а по савету Кнеза и министра Чарториског. Главна функција првог Савета је била да претставља Србију пред иностранством. Затим, Србија је у другом устанку имала Народну канцеларију, такође једну врсту Савета, која је основана 1816. године. Устав је за кнеза предвидео право помиловања, увођења закона у живот и да буде врховни заповедник војске. Затим, устав је предвидео и установу владе од четири министра: с пољних послова и кнежеве канцеларије, унутрашњих дела, правде и министарство финансија, Влада је, по уставу,

забисила бише од Савета, него од Кнеза. Уведена је уставом независност судија и нека врста сталности и сигурности чиновника у Кнежевини.

Абдикација Милошева и прва влада Кнеза Михаила

**Језгро династичне борбе између Обреновића и
Карађорђевића и жива акција Уставобранитеља**

Чланови Савета су били доживотни, а свој положај су могли изгубити једино судском осудом за неко теже дело. Међу члановима Савета било је људи који су били лични непријатељи Милошеви, због чега је одмах дошло до сукоба и до неспоразума. Милош се, због тога, захвалио на престолу у корист свога старијег сина Милана, али је, изгледа по једном податку, пре абдикације покушао да дигне буну противу новог уређење, у чему није успео.

После своје абдикације, Милош је, заједно са млађим сином Михаилом, отишао на своје имање у Влашку, а тешко болесном сину кнезу Милану је образовао намесништво од три члана: Тома Вучић-Перишић, Абрам Петронијевић и Јебрем Обреновић. То је прво намесништво у Србији. Млади кнез Милан је био тако озбиљно болестан, да му нису смели казати шта се догађа у Србији и он је после неколико недеља умро, а није ни знао да је неколико недеља био српски кнез.

На престо је био позват млађи Милошевић син Михаило, који је прво посетио Цариград и поклонно се султану, па је тек затим дошао у Србију.

Путујући из Цариграда у Србију, тек по преласку границе, Михаило је био обавештен од једног Портиног чиновника из своје пратње, да му је Порта поставила Вучића-Перишића и Петронијевића за службене саветнике, без чијег одобрења неће бити признат, нити одобрен никакав његов рад.

У почетку своје владавине кнез Михаило је био врло млад и без свог самосталног мишљења, због чега је на њега могла вршити утицај околина.

Тада се, управо, јавља језгро династичке борбе између Карађорђевића и Обреновића. У овој борби видимо два тора: с једне стране имамо народне старешине, које хоће или повратак Милошеви, или владу Михаила, а који су, при томе, истицали, да је боље трпети и самовољу једнога човека (кнеза Милоша или Михаила) него седамнаесторице кнежева (Саветника, при чему су нарочито циљали на Тому Вучића—Перишића и Абрама Петронијевића). Са друге стране, имамо оне, који се боре за повратак на престо Карађорђевића, а којима су на челу Абрам Петронијевић — човек из народа, веома образован и способан за управу, затим, Тома Вучић—Перишић — препредени сељак и познати бунтовник и демагог.

Оба друга струја, која се бори противу Обреновића, названа је „Уставобранитељи“. То је она политичка струја која је извојевала Србији устав оп 1838. године — „Турски устав“ —, која је оборила кнеза Милоша са престопа 1839. и кнеза Михаила 1842. године, која је довела кнеза Александра Карађорђевића и под његовим именом владала Србијом до 1858. године када је поново бастапована династија Очреновића. (Сл. Јовановић).

Народ је био незадовољан „Турским уставом“ и почео се окуњати у оружане масе и тражити да се влада премести у Крагујевац, а да се Вучић и Петронијевић изведу пред суд. Михаило је усвојио обе захтебе и у почетку се показао веома одлучан и енергичан у борби противу непријатеља и у чувању српских аутономних области, на које се нарочито био непријатељски устремио један Портин комесар.

Тада је у Топчидеру одржана једна народна скупштина 1840. године која је у неколико регулисала унутрашње односе, али влада је ускоро премештена у Крагујевац.

У први мах кнез Михаило је одржавао своју надмоћност над непријатељима, и Вучић и Петронијевић су морали ићи из земље. Али, ускоро, на заузимање Русије, а по одобрењу Порте и кнеза Михаила, Вучић се вратио у Србију и почео је енергично радити противу кнеза Михаила.

Пома Вучић-Перишић је био ненадмашан мајстор за организовање народних бунва. Он је и сада успео да диг-

не буну у крајевима Груже и Лепенице. Како кнез Михаило није волео борбу, како је у борби био веома неискусан, а поред тога по природи плашљив, чим је избила буна, а нарочито када је бећина његове војске код Крагујевца прешла на страну побуњеника којима је бешто управљао Вучић и клео се да не иде противу кнеза, него противу министара да их смени и народу смањи порезе, и када му је војска потучена на Метином брду код Крагујевца и почела се растурати, прешао је у Земун и тамо чекао даљи развој догађаја. Затим је народни предводител Вучић ушао у Београд и узео са пријатељима сву власт у своје руке. Вучић је некада био обичан момак Милошећ и лично је однео Милошећо писмо Вујици Вулићевићу да убије Карађорђа у јуну 1817. године, а бећ 1842. године је био толико моћан да је са престола обарао кнезове у Србију и доводио друге.

Уставобранитељи су се лако дочекали власти, затим су сазвали Народну скупштину која је за кнеза изабрала Александра Карађорђевића 2 септембра 1842. године. До тада је био Александар Милошећ ађутант, и као официр није ни спреман за престо, био је човек веома миран и побучене природе, скроман и држао се по страни према обим политичким струјама и покретима. А његова мајка жена Карађорђеба, живела је необично скромно једино помоћу пензије коју је добијала од Милоша.

Политични живот Србије и догађаји за време владавине кнеза Александра Карађорђевића

Пошто први избор кнеза Александра Карађорђевића није био потпуно у реду, као што обично биба са свима изборима после буна и пребрата, а пошто Русија није знала како ће држање према њој заузети нови кнез Србије, решила је да тај избор не призна. Међутим, Турска је тај избор признала јер је био резултат буне коју су подигли и водили »Уставотворитељи« под њеном заштитом и благонаклоношћу.

Обом приликом се јавља заинтересована и Аустрија. Кнез Метерних је у обим променама на српском престолу и у догађајима у Србији гледао непосредну и еминентну опасност по свој систем владавине у Аустрији и у Хабсбуршкој монархији. Збацивање једних и бирање других владалаца у Србији, у непосредном суседству Аустрије, по њему, је велика опасност, саблазан и искушење за са српски и југословенски народ у Дунавској царевини. Зато је и пребацивао Порти што је допустила да се на тај начин протера из Србије владалац, кога је она сама потврдила и што је без знања и пристанка Петрограда признала и потврдила новог кнеза. Затим, Аустрија је по истом питању тражила интервенцију Русије.

Руски цар Никола I. пошто је изјавио своје незадовољство са свим оним што се догодило у Србији, послао је свога ађутанта, барона Либена да у Србији, на лицу места, проучи узроке обим променама и да га лично извести. Барон Либен је с разлогом известио цара да о рестаурирању старог у Србији не може бити ни говора. Око овога се у Цариграду развила велика дипломатска борба између Русије и Турске у коју су се умешале — било директно, било индиректно и Аустрија, Француска, Енглецка и Пруска.

Односно српског питања, Русија је иступила са одређеним захтевима, које је била овако формулисала: Да се збаци кнез Александар Карађорђевић; да се изврши нови избор кнеза у пуној слободи; да се смени и уклони из Београда тадашњи безир; кога је Русија сматрала за главног кривца и да се казне најглавнији проузроковачи нереда: Вучић и Петронијевић. Међутим, главни узроци трзавица налазили су се у одредбама Устава од 1838. године, који су Русија и Турска по сваку цену хтеле да одрже.

У целој обоме раду Русија се руководила једном идејом — њеним правом заштите над српским народом, које је било санкционисано одредбама Акерманске конвенције и Једренског уговора о миру. Русија није била противу саме личности кнеза Александра Карађорђевића него противу начина смењивања владатоца у Србији.

Тако су на набаљивање Русије избори кнеза били поновљени 15. јуна 1843. године. Поновни избори су извр-

шени у присуству новог београдског беџира, руског конзула и једног изванредног и специјалног изасланика Русије. На Великој Народној скупштини свих 17 округа једногласно су гласали за кнеза Александра Карађорђевића. Али тек кад је Скупштина у Крагујевцу 9 августа решила да Вучић и Петронијевић иду из земље, изишао је с пристанком Русије Портин Берат о признавању и утврђивању кнеза Александра на српском престолу.

Иако је кнез Александар био изабрат од оне странке, која је тражила од владоца да поштује устаб, у самом почетку је било јасно да ће и он доћи у сукоб са Саветом, у коме је било људи који су лично нерасположени према владоцу. Још нису биле отклоњене тешкоће на које је наилазио Милош и Михаило, и Александар је почео своју владавину под истим околностима. Влада се у спољашњој политици наслањала на Аустрију, што је била и лична политика кнеза, која га је доцније коштала самога престола. (Уосталом, историско искуство нас учи да је најнезгоднија оријентација у спољашњој политици за нашу младу државу била наслањење на Аустрију, и сви носиоци те политике су веома рђаво прошли. (Случај кнеза Александра, затим последњих Обреновића).

Перта је сматрала да је на њен рачун Србија и сувише добила, па се свим силама трудила да компромитује унутрашње и аутономно уређење кнежевине Србије, а Русија је суверено чувала свој протекторат и привилегије које је извојевала за српски народ. Док су остале европске државе суређивале гледале на Русију и бојале се њеног сувишног утицаја у југо-источној Европи. Тако су биле сложене прилике и исприпетани интереси великих држава у времену када је тек требало оживотворити аутономне привилегије од 1830. године и стварањем модерних установа ударити солидне темеље самосталноме развиту нове српске кнежевине.

Србија и југословенски покрет у Угарској 1848—1849 год.

Владавину кнеза Александра чекали су велики задаци, али и велике тешкоће унутрашње и спољашње природе. Требало је извршити корените државне и друштвене реформе, забести модерне државне установе, очувати и утврдити тековине извојеване од Турака, а од некадашњег турског пашалука требало је направити нову савремену, независну и националну српску државу, која би имала баљан правни поредак, организовану државну власт и, место неписмених турских робова, еманциповане поданике свесит својих права, али и својих дужности. Поред тога, још у држави није било правних сретстава за обезбеђење својине, него су често чињене злоупотребе у корист јачега. Зато се одмах приступило доношењу писаних закона, завођењу судова, а тиме и обезбеђењу приватне својине. На основи Аустријског Грађанског законика, а према приликама у Србији, донет је први Српски Грађански законик 1844. године, који је највеће правно дело владавине кнеза Александра. Организација судова била је почела још 1840. године, али је довршена тек 1846. године. Ускоро је установљен Врховни Суд, као судска инстанција трећег степена, који је претворен у данашњи Касациони суд. У судству и у администрацији је била највећа тешкоћа због оскудице школованих људи, те су места попуњавана највећим делом интелигенцијом са стране, али нашим сународницима, које су прибукли слобода, положај плате и независност чиновника у Србији.

Судови и школе подпадали су под једно министарство: Министарство Правосуђа и Просвете. Интересантна је чињеница, да Милош није трпео школоване људе, па се није озбиљно радило ни на подизању народне просвете. Зато се и могло догодити да Србија има пред крај његове владе свега 72 основне школе, што само 26 државних, са 2.514 ученика и свега четири гимназије, од којих једна са пет, а три са два разреда. Али Михаило је поклонио пуну своју пажњу питању просвете, само његова кратка владавина није ни могла дати нарочито велике резултате на овоме пољу. Међутим просвета је почела рапидно цветати

под владавином кнеза Александра и већ 1855 године Србија је у својој статистици бележила на 1.000.000 својих становника један лицеј, пуну гимназију, богословију, три полугимназије, војну академију, трговачку школу, пољопривредну школу и 300 мушких и 13 женских основних школа, са 10.000 ученика. Поред школовања у домаћим школама, сваке је године одлазио већи број младих људи као државни питомци у иностране познате школе. На лицеју су били правни и филозофски факултет. У 1844 години обновљено је Друштво Српске Учености — данашња Српска Академија Наука и Уметности, у 1853 години основана је Народна Библиотека и Набодни Музеј, а држава о своме трошку штампа школске уџбенике.

Основана је пошта и телеграф 1843. године, а за прабљење путева добављани су страни инжењери. У ово доба спада јачи рад на унапређењу сточарства и народне привреде, затим први почетци искоришћавања шума и руда, а то све доводи до живље трговачке размени и економског јачања народа.

За време владавине кнеза Александра највећи део државних прихода трошен је за војне потребе, али је у ово време ударен главни темељ војној сили Србије. Тада су поред регуларне војске, установљене следеће установе: артилериска школа, барутана у Страгарима, оружница и арсенал и фабрика оружја и муниције у Крагујевцу, која је данас главна нада наше народне одбране.

Али оно што је најзначајније и најинтересантије, поред важних међународних догађаја који су имали одјека и у Србији, потребно је дубље проучити тајни програм спољашње и националне политике кнежевине Србије, а који је под именом „Начертаније“ израдио кнез Александар Карађорђевић са својим министром Илијом Гарашанином 1844. године. На ово посебно и значајно питање ћемо се осврнути доле ниже.

За време владе кнеза Александра десили су се важни догађаји на страни, од којих је први и по важности и хронолошки српски покрет у Мађарској од 1848. год. који је изазвао мађарском револуцијом, а ова опет француском револуцијом — која је била захватила 1848. год. велики део Европе и чији је принцип оживотворење политичких

права, грађанских и политичких слобода, а која није била снажна у Србији, нити јој је схваћен први значај у уништавању последњих остатака феудализма. То јасно видимо по учешћу саме београдске полиције у реформном раду београдске интелигенције, на чијој је скупштини тумачио нове идеје и програм главни секретар полиције. Једино је покренуто једно револуционарно питање, тим што се тражило да се реши питање Народне Скупштине, која се годинама није сазивала. За све су остало констатовали да Србија већ ужива сва она права, за која се бори западна Европа. Међутим, далеко је јаче дејство имала и дубљи траг оставила револуција у Аустрији, која је под другим и познатим Метерниховим системом претстављала једну од најреакционарних земаља.

Аустрија је овом револуцијом била доведена у опасност да се распадне, јер је била састављена од многобројних народа, који су, на глас о револуцији у Бечу, почели тражити своја национална права и политичке слободе. Једни на основу већ стечених права, други на основу принципа народности, који је искристалисан у бези са француском револуцијом. Али због једновремене побуне и захтеба, сви оби многобројни народи и племена дођоше, негде мање, негде више, до великих сукоба и конфликта, и револуција за политичку слободу измени се у крваву националну борбу с циљем да се ослободе државне туђинске власти у Хабсбуршкој монархији.

Мађари су покушали да с оружјем у руци изврше два своја велика посебна плана, да изврше свој стари програм, да створе засебну мађарску државу и остваре стару самосталност у границама некадашње краљевине — круњовине светога Стевана—; затим, да изврше мађаризацију свих народности на целокупној територији коју су сматрали за мађарску државну територију. Мађари су оружјем тражили аутономију и било је много изгледа да ће успети, јер су имали јаких беза на страни.

Срби нису могли очигледно тражити отцепљење од Угарске јер су живели у њеном центру, него им је био циљ да осигурају, ако не самосталност у политичком смислу, а оно, бар аутономне покрајине којима би обезбедили своју егзистенцију. Они су хтели да очувају своју

народност, а то су могли само чувањем свога језика, помоћу школа, и своје прабославне вере, односно цркве.

У самом почетку револуције у Бечу, покрену се и српски и хрватски живаљ у Хрватској, Славонији, Срему, Банату, Бачкој и Барањи, сматрајући да је згодно време да остваре своја политичка права у Монархији, на која су, с правом, рефлектовали по многобројним услугама дбору и заслугама у историји. Срби су почели своје захтебе скромним петицијама, и неколико стотина својих прбака у Пешти, у договору са мађарским револуционарима, формулисаше своје захтебе, док на многим местима у Срему, Бачкој и Банату, избише прави нереди и народ поче сам изводити крупне реформе. Земун, Панчево и Нови Сад, у петицијама цару, тражаху црквену слободу и аутономију, права и надлежност црквених Сабора и завођење српског језика за унутрашње ствари, у чему су наишли на велики отпор код мађарских револуционара.

Српске претензије нису биле у супротности са мађарским и зато су рачунали да ће се споразумети са бољом покрета **Лајош Кошутом**, и српска депутација, која је у марту 1848. год. носила у Беч петицију, свати у Пожун, (данашња Братислава у Чехословачкој) где је тада заседала мађарска Дијета, ради споразума са Кошутом. Међутим, он не само да је дао негативан одговор, него је и убредио Србе рекавши да на карти Европе не познаје Србе, те нема ни говора о неким њиховим националним слободама, додајући да ће, уосталом, мач решити та питања.

Врло интересантан одговор од једног слободоумног човека, који нам сведочи да се код Мађара била разбила једна врста претераног егоизма и крајњег национализма, који их је довео дотле да нису хтели ни да чују за оправдане тежње других. То би још могло бити разумљиво да су они хтели да ослободе само територију, на којој су били само они, или бар у већини. Међутим, на територији, на коју су претендовали, било је у ствари више странаца него Мађара.

Дакле, велике револуционарне принципе: слободу, братство и једнакост Мађари су тражили само за себе, поричући их у исто време свима другим нацијама. Контрадик-

ција, која се појавила између принципа на основу којих су они тражили своју слободу и њиховог поступања у пракси довела их је до неизбежног и отвореног сукоба не само са Хабзбуршком династијом, него и са свима народима и племенима која су улазила у састав Мађарске државе.

Оправдано сматрајући да избојени принципи припадају свима, а не само Мађарима, разни се народи спремише за самоодбрану, а нарочито је велико нерасположење било код Срба још и раније, које је сада појачано таквим пријемом Кошутовим, који их је убредио сматрајући их врстом робља. У исто је време настало врење и код Хрвата, али је ипак постојала нада за споразум све до крвавог сукоба мађарских власти и Срба у Великој Киинди. Заиста се увидело да мађарска поплава носи свима опасност и под притиском незадовољства митрополит, **Јосиф Рајачић**, сазва Српску Народну Скупштину, у Карловцима где је било седиште митрополије, 13 маја 1848 год. Све депутације и петиције су биле пропале, мржња је била велика и сукоб неизбежан. На Мајску скупштину је дошло преко 15.000 Срба, Чеха, Пољака, Руса и Румуна, на којој су повратили у живот Српску Војводину и Патријаршију. Војводина је обухватала Срем, Банат и Вачку. За војводу је постављен избором пуковник огулинске регименте, **Стеван Шупљикац**, за патријарха митрополит. **Јосиф Рајачић**. Врло је важно напоменути да је тада први пут дошло до извесног зближења и савеза између Срба и Хрвата, на основу једнакости и слободе и изабрате специјалан одбор да извршује скупштинске одлуке и да стоји у беги са другим народностима.

На тој је скупштини било и Срба из Србије: прота Матеја Ненадовић, затим као претставник омладине, Јован Ристић, који је усред скупштине опалио из пиштоља да би поздравио избор Шупљикаца. Патријарх Рајачић је устоличио пуковника Јелачића за бана.

Аустријски Цар Фердинанд у Инсбруку одби сва решења и захтебе српске Народне Скупштине у Карловцима. Мађари покушаше да са једним одредом из Петробарадина препадом угуше српски покрет, и тако непосредно изазваше оружане борбе. Српски добровољци су их одбили

и за неколико дана се окупи под заставу око петнаест хиљада оружаних бораца са 40 топова, а одбор прокламацијом позиваше да се народ спрема за борбу и још су се само надали помоћи из Србије, јер их је бечки двор био одбио.

Европске су силе, нарочито Русија и Турска, обратиле своју највећу пажњу на држање Србије према револуцији Срба у Аустрији. Оне су послале и нарочите изасланике да Србији саветују помириливо држање. У Србији је свет био јако загрејан жељом да помогне својој браћи, а познати демагог Вучић је интензивно водио антидинастичку агитацију. У то доба је само Француска помагала Србију на Порти, у доба када је Србија тражила потврду наследног кнежевског достојанства за Карађорђевиће.

У јулу (11) 1848 г. скупштина реши да се Србија умеша у револуционарну борбу у Војводини и да тиме Србија изађе из уског круга локалне политике у шире поље међународних односа, а уз то да се покаже као заштитница српског живља и изван граница Србије, доследно оном тајном државном програму — „НАЧЕРТАНИЈУ“ — кнеза Александра и министра Гарашанина из 1844 год.

Лајош Кошут својим познатим говором 23 јула 1848 г. припрети потпуним истребљењем српског племена, а мађарски је сабор ботирао 42 милиона форинти да се мобилише двеста хиљада војника за угушење револуције, али је већ тада долазила помоћ из Србије и српска је револуција била ојачала. На Сентомашу су Срби три пута заслужно победили Мађаре, којима је последњи пут командовао лично министар војни Месарош.

Настале су очајне борбе између Хаубзбурговаца и Мађара и изгледало је да се монархија распада, о чему су постојали разни коментари па и такви, да ће се Војводина припојити Србији. Али је Аустрија бешто маневрисала, њој је било zgodно да прихвати српске и хрватске одлуке, како би српску револуцију искористила за своје циљеве и дала јачег отпора мађарској револуцији, те је цар Франђа Јосиф 27 дец. 1848 г. прихватио све одлуке Српске Скупштине и једним декретом је признао Војводину за аутономну земљу.

Тако су Срби и Хрвати ушли у борбу на страни Аустрије помажући династију.

Положај Србије у овом моменту је био врло незгодан, јер с једне стране она није смела отворено ући у борбу пошто је била базална кнежевина турска, а поред тога и Русија је имала право заштите над Србијом. Русија је била веома конзервативна земља те је била против Мађара и радила је у корист Аустрије и њене династије, бранећи начело легитимитета, иако са њом није била у јачем пријатељству. С друге стране је у Србији било јавно мњење тако раздражено, да му није било могуће одолети. Дакле, чим Србија није могла помагати устанике јавно, она је то чинила тајно. Та помоћ није била само материјална, него се радило и на скупљању добровољаца, којима се на чело ставио **Стеван Книћанин**, саветник и веома знаменита личност, који је дао оставку на положај у Савету, да неби као званичан орган учествовао у буну. Он је са добровољцима у почетку побрао приличне успехе, али је Мађарска била сувише јака, те су успеси били само тренутни, и сама је Аустрија доведена у велику опасност. Из те невоље Аустрију је избукао руски цар Никола I пославши своју војску, која је потукла Мађаре и потпуно угушила револуцију. Овом приликом је Русија изванредно задужила Аустрију, која се доцније показала врло незахвална. Она је, по речима министра Шварценберга, задивила свет величином своје неблагодарности према Русији.

Чим је угушена револуција, Аустрија је укинула све оно што је била у нужди признала Србима. По смрти Стевана Шупљикца укинута је Војводина, што је учињено постављањем барона Рукавине за команданта банатске границе. А у октроисаном устабу од 4 марта 1849 год. није било ни речи о Војводини као о засебној аутономној целини. Срби су били истакли један свој предлог устава али су већ 14 априла, чувеним царевим писмом из Огулина, све жупаније Војводине стављене под Вијдингрецову жупанију за команданта седмог војног корпуса — Срем, Банат и Бачка — беше постављен генерал Мајерхофер.

Тако овај српски покрет у Угарској није имао материјалних резултата, него је Србе коштао око сто хиљада људских жртава, али у накнаду за то било је идејних —

националних резултата и моралних успеха. Од тада се карлобачни митрополит називао српски патријарх, Срби у Угарској су се јаче међусобно повезали и приближили, затим је дошло до бега за Србима из Србије, и што је најважније, дошло је до зближења и до заједнице између Срба и Хрвата.

Од тада је Србија носилац и центар народне мисли и народног уједињења. Србија је показала да има утицаја на суседна племена, да има вољу да их помогне и снаге да их одржи, затим је прецизније одредила јавно мишљење и задобила углед у сусетству. То би биле користи које су произашле из овог покрета. Поред тога драгоцено искуство да Срби немају бегега непријатеља од Хабзбуршке монархије.

После овог кнез и влада почеше помишљати на унутрашње уређење и ревизију „Турског устава“ од 1838 г. и на завођење парламентаризма. Турска је била вољна да то одобри све док Аустрија није угушила револуцију, а после је сам велики безир, одбијајући то, рекао да ни Русија није за то, нити Порта може допустити, да се створи једна Конфедерација од Босне, Херцеговине, Србије, Старе Србије и Бугарске под владом кнеза Александра, без обзира што би и даље била турски базал.

Због одлагања ревизије устава, у Србији је било извесно нерасположење према Русији, које је она бешто отклонила и умирила Србију, тим што је забранила Милошу становање у Влашкој и поклонила Србији 10.000 пушаћа. Тада се на Порти за Србе заузимала и Француска предлажући Порти да се бугарска црква подложи под српску и да се у Бугарској и у Босни поставе по две народне владике, ради паралисања грчким владицама, затим, да поред сваког балије у Босни и Бугарској буде по један опуномоћени Србин из Србије ради подношења жалби султану.

Други догађај, који се десио на страни и који је био од велике важности за Србију, био је Кримски рат, који је 1853 г. избио између Русије и Турске због неспоразума око светих места — Јерусалима и Палестине. Овај рат, који је избио под изговором заштите св. места у Палестини, снажно и јасно је указао на велико ривалство и

непомирљивост међусобних интереса великих сила у Турској.

Још од времена Кретањких ратова, а нарочито од XVI века, Француска је сматрана као заштитница хришћана и светих места у Палестини, што је била напустила и занемарила за време Луја XV и Наполеона I, за време револуције. Међутим, уговорима у Кучук—Кајнарџи и Ункитар—Скелеси, Русија беше добила право заштите православног цркве у целој турској царевини. Користећи се обимом правом, Руси су од Порте добили пристанак и право да свој положај утврде у Палестини и да поправе извесне светиње на оним местима, која су раније припадала католицима под француском заштитом.

Цар Луј Наполеон III 1850 г. у Цариграду енергично покрену ово питање и беж у фебруару 1852 г. Порта једним ферманом потврди француске претензије у Јерусалиму. А руски цар Никола I сматрајући да је то згодан моменат да умањи енглески и француски утицај на Порти уложи протест против француских привилегија, затим поче јаку дипломатску борбу на Порти. Руски покушај да придобије уз са се енглеску није успео. У фебруару 1853 год. стигао је у Цариград специјални руски делегат, оholи кнез Менчиков са својом сјајном свитом, а у марту исте године Француска и Енглеска послаше своје флоте у турске воде. Турска потврди Русији само оне привилегије које је имала над православним хришћанима у Турској, а другојој је све одбила на једној седници великог крунског савета у мају 1853 год. Тада Менчиков напусти Цариград, а Русија је пренаглила што је ушла са војском у Влашку и Молдавију до Дунава и што је било непредвиђено, да ће се у овај сукоб умешати и друге државе, јер је уосталом било и нечувано у оно доба, да ће хришћанске државе бранити муслимане. У октобру 1853 год. почела су непријатељства између Русије и Турске, а крајем марта 1854 год. умешаше се и друге силе и у Петрограду је предат ултиматум цара Наполеона III и краљице Викторије, на које цар Никола I није ни одговарао. Енглеска, Француска и Пијемонт послаше своју војску у Црно море на страну Турске, 15. марта 1855 год. умре цар Никола I, на чије место дође цар Александар II. Око 23. септембра исте

године сабезници заузеле Севастопољ, затим је Аустрија остварила пророчанство кнеза Шварценберга: «да ће Аустрија задивити свет величином своје неблагодарности према Русији» и 16. децембра је потписала ултиматум који су сабезници послале Русији.

Србија се налазила у врло тешком положају, јер је у исти мах била позвана и од Турске да јој, као њен базал, помогне, и од Русије да буде на њеној страни. За Србију је била срећа што се рат локализовао на Криму. За ово време Србија је обратила пажњу унутрашњем сређивању, јер око ње не беше важнијих догађаја, сем што у Аустрији беше поново избио реакционарски дух под познатим Бајстобим системом германизације. Бојећи се националне револуције, још почетком 1852. год. Аустрија је забранила увоз српских књига у Аустрију и свако мешање и додир Срба из Аустрије са оним из Србије. У Босни се појавио један покрет бегова, али се брзо умирио, а Бугари су тражили помоћ од Србије да би се дигли на устанак. Министар Петронијевић је тражио у Цариграду наследно достојанство Карађорђевића и на путу из Цариграда је умро, а Гарашанин је у Паризу радио да се успоставе добри односи са Француском, јер је Аустрија почела све бише притискивати младу српску Кнежевину, и да Француска одобри нашим ђацима, питомцима посећивање тамошњих школа и усавршавање у свима струкама.

Вративши се са тога пута, Илија Гарашанин беше саставио владу у коју је узео већином своје старе опробане пријатеље, а сам је узео у руке министарство спољних послова, и кад је изгледало да ће Србија саградити све тешкоће, Русија је захтевала уклањање Гарашанина, на кога је био јако огорчен Менчикоф још 1853. год. за време мисије у Цариграду, када је тражио да се уклони из државне службе, и да се доведе пензионисани Вучић. Одмах је донет указ о пензионисању Илије Гарашанина, што је јако узнемирило Србију, јер је на положају министра иностраних дела могао неизмерно користити Србији као творац познатог „Начертанија“ од 1844. године, те Русија посла специјалног изасланика да умири кнеза, Савит и владу због свега мешања у унутрашње ствари.

Важно је напоменути да је у почетку рата Русија

много рачунала на помоћ Аустрије, којој је још цар Никола, преко цара франје Јосифа, предлагао заједничко држање у наступајућој кризи, па је чак допустио, да, у крајњем случају, Аустрија поседне Србију, Босну и Херцеговину, како би јаче избршила пресију на Турску у корист Русије. Али кад је Русија ушла у Влашку и Молдавију, Аустрија, имајући сасвим друге намере, уплашила се руске близине и почиње концентрисати трупе према Србији, у којој је због овог настала велика узнемиреност, јер јој је положај био критичан: на себерној је граници Србије било у приправности око 50 хиљада аустријских војника, а на југу је била турска војска и Србија се журно спремаше за рат. Оружје јој је лиферовао и Крагујевац и иностранство, одакле је поручен велики број топова. Турска је сада питала Србију, како мисли држање да заузме у току рата, на што јој је одговорила да ће остати неутрална, али под оружјем и да ће се са 50 хиљада оружаних војника сваком успротивити ко би је хтео напасти. У исто време и Русија саветује неутралност Србији, а Аустрија је уверава да је неће напасти ако остане неутрална.

Веома је важна интервенција енглеског посланика у Цариграду, Лорда Ретклифеа, који је предложио Порти, да, из својих побуда, потврди једним самосталним актом све дотадашње повластице хришћана у Турској, повластице Србије и осталих дубавских кнежевина, чија је сигурност једино била загарантована руско-турским уговорима. Као плод тога заузимања у Београд је дошао Есен Паша с ферманом са обом садржином: „Султан сматра државне повластице Србије, Влашке и Молдавије као последицама сталних начела свега система владавине и као питање достојанства за Порту.“

Због страха од Аустрије у Србији су вршене велике војне припреме, а за случај рата је означен за команданта војске прослављени војвода Книћанин, пет војвода би командовали војском из пет војних округа. Извршен је попис у први позив (око 80 хиљада пешака и 16 хиљада коњаника) и војска је у масама свакодневно вежбала. У исто се време радило и на дипломатском пољу: У Беч је послат један дипломатски претставник да Аустрију увери у помирљиво држање Србије и да је замоли да побуче

бојску са границе. Затим је једним меморандумом умољена Porta да Србију заштити од Аустрије и доказивали су да нема разлога за бојне припреме. Сазнавши за меморандум, Аустрија је одговорила затварањем зрнице за целокупни увоз и извоз према Србији, чиме се она често служила. Затим је са Портом захтевала да Србија обустави оружаше, и побукла је за српске границе своје трупе. Због тога се јавља покрет у Србији против Аустрије, која је у неколико Србију дискредитовала Порти и на Западу.

Наглашавамо, да је Србија срећно прошла захваљујући томе, што се рат локализовао на Криму.

Као што је речено, рат је врло дуго трајао и Русија је била одвојена од своје позадине те је најзад подлегла. У марту 1856. год. отворен је Париски конгрес сила, које су расправљале сва питања у бези са ратом, да би дефинитивно израдиле уговор о миру.

Париским је миром било решено, да се очува независност и територијални интегритет Отоманске царевине, неутралност мореуза и Црног мора, слобода провидбе Дунавом, аутономија Влашке, Молдавије и Србије, и што нарочито наглашавамо: све је то Париски конгрес стабио под заједничку гаранцију сила, потписница мира.

Париским је миром за Србију решено чланом 28 „Кнежевина Србија зависне и даље од високе Порте саобразно царским Хатишерифима, који утврђују и опредељују њена праба и повластице, стављене од сада под заједничку гаранцију свих сила уговорача.

«Следствено ова Кнежевина сачуваће своју независну народну управу, као и пуну слободу бере, законодавства, трговине и пловидке».

Затим је решено чланом 29-им: „Праба гарнизона високе Порте, онако како је утврђено ранијим уредбама, задржава се. Никаква оружана интервенција у Србији не може бити без претходног пристанка сила уговорница.“ Као што је речено, Русија је и даље остала заштитник Србије, само је то праба сада постало колективно и проширено на све силе уговорнице, Обе су одредбе биле врло побољне за Србију, јер је гаранција за њен живот, несумњиво, далеко већа. Пре Париског конгреса Србија је

своја праба заснивала једино на Хатишерифу од 1833. године, дакле, на једном чисто турском акту и једина гаранција да ће Турска испуњавати обе повластице била је Русија. Постојала је велика бојазан да, у случају рата између Русије и Турске, Турци не одузму све повластице, што сада не би могло бише да се деси.

Друга је одредба имала исто тако велики значај, јер је по њој српска територија неутрализована. И ако би се ова одредба стриктно тумачила, онда турске посаде у градовима изгубиле сваки значај, јер се помрли војници не би могли заменити новим, а баш тада маларија је косила бојску у Београду.

Ово је једна значајна етапа унутрашњег ослобођења Србије, које траје од 1833. па све до 1867. године када су се потпуно иселили из градова турски гарнизони.

Поред тога била је једна одредба ширега значаја, коју није донео сам конгрес, него султан, а конгресу је само била саопштена. То је султанова одредба дата Хатишерифом званим „Хатихумајун“, по коме се свима грађанима у Турској дају сва грађанска праба и проглашује се потпуна равноправност свих грађана. Међутим, овај Хатишериф је био очигледна подвала од стране Турске, јер по њеном основном и највишем закону, Корану, пуноправни су грађани само муслимани. Он је био донет под утицајем Енглеске, која је хтела да спута Русију, јер се плашила да се и сувише не ојача руски утицај на хришћанске народе у Турској.

Што се тиче саме Турске, њој је париским уговором о миру загарантована целокупност територије — статус кво анте белум — с тим, да ни једна сила потписница уговора не може расправљати своје спорове сопственом снагом пре него се споразуме са осталим силама, које су чиниле т. зб. „Концери сила“ — савет сила. Ову одредбу треба нарочито нагласити, јер ће се доцније на њу позвати велике силе и помоћу ње доказивати неопходност сазива чувенога Берлинског конгреса од 1878. године ради осуде Русије.

Програм спољашње политике кнежевине Србије — Борба кнеза и Савета —

Иако је Париски конгрес од 1856. године донео одредбе које су, несумњиво, биле од велике користи по Србију, ипак је међу Србима настао опште нерасположење због пораза протекторке Русије, тако да се одмах почело сумњати у потпуно унутрашње ослобођење Србије. Поред тога нерасположења и пораза Русије у Кримском рату, било је и других разлога и чиниоца који су омели рад на испуњењу обе тачке програма политике кнежевине Србије, које ћемо доле видети.

Када је кнез Милош успео да 1855 године дефинитивно добије и присаједини својој кнежевини отргнутих шест суседних нахија, сматрао је да је тиме Србија задовољена и да је извршила своје најважније националне и државне задатке — што се тиче њених прекограничних тежњи, ослободилачког и националног рада. Доцније, унутрашње распре и свађе потиснуле су у позадину сваки рад на ослобођењу поробљене браће у суседним земљама. Тек када су из земље протерани вођи устабобранитеља и када је утврђен на престолу кнез Александар почео је прави рад на националном терену са циљем националног ослобођења суседних покрајина, побеђања државе, постизања пуне државне и националне самосталности и са циљем економског јачања и међународног простија кнежевине Србије. Цео тај рад извођен је по једном значајном опсежном и детаљном плану и програму, који је израдио кнез Александар и његов министар Илија Гарашанин. Тај тајни програм спољашње и националне политике кнежевине Србије израђен крајем 1844. године и изложен је у тако збаном „Начертанију“, о коме је већ било речи.

По томе програму, а пошто претходно васпостави једну политику по чијим ће начелима дуже времена да влада и да редовно своје држање одређује, Србија мора водити тако спољашњу политику како би себе поставила у ред осталих европских држава. Србија мора добро да схвати и успешно одигра веома важну улогу у васкрсавању словенских народа, са којима заједно мора да изграђује своју будућност и разбија своју државу која се несме

трајно затворити у садашње границе, него за себе мора придобити цео остали српски народ под суседним земљама. Из овога сазнања су произашле основе спољашње политике Србије. Затим, у „Начертанију“ се са правом пророчанском интуицијом предвиђа распад Турске царевине и подвлачи се улога коју ће имати Русија и Аустрија у томе процесу распадања. Наглашено је да од Аустрије прети велика опасност Југословенима, јер, пошто би она временом могла изгубити испод своје власти све јужне словене „Аустрија, дакле, мора под обим околностима бити непрестано непријатељ српске државе. Споразум и слога са Аустријом јесте за Србију политичка немогућност, јер би она, Србија, себи сама са тим уже на брат бацила“ — стоји у програму.

У оријентацији међународне политике препоручује се наслон Србије на Енглеску и Француску, доводећи у безу са средњебечком српском државом нову Србију и нове тежње српскога народа које нису ни пребрај, ни револуција, него политичка потреба заснована на правима и традицијама из наше далеке прошлости, а та беза олакшава и лакше разумевање потребе зближења свих Словенских народа. Србија се новим радом мора приказати осталом културном свету да само обнавља своју славну прошлост и користи се свetim правом своје историје.

Од великога је значаја чињеница да су тада Срби били свесни себе и свога значаја: Срби су, заиста, први од свих народа у огромној Турској царевини сопственом снагом и крвавим борбама извојевали своја права и повратили своју слободу; па је природно и њихово право да управљају радом за ослобођење осталих. Још тада је Европа схватила огромни међународни значај Србије, велике могућности њенога прогреса и наговештавала је сјајну будућност српскога народа и његове државе. Европски дборови су видели да ће се, благодарени одликама народа, богатству земље, прошлости и међународном положају, Србија одржати међу силама ривалима и ојачати у моћну државу.

Овај план обухвата рад у свим неослобођеним југословенским земљама: Стара Србија, Македонија, Северна Албанија, Босна, Херцеговина, Далмација, Хрватска, Сла-

бонија, Срем, Бачка и Банат, а затим у Црној Гори. Признат је посебан значај Бугарском народу.

У „Начертанију“ се констатује да се још Турци најсигурнији осећају на европском терену у Бугарској, да су Бугари лишени оружја и немају самопоуздања за устанак противу Турака без помоћи са стране и да су од ослобођења још далеко. Затим се наглашава: „Руски утицај у Бугарској за Србију треба да буде знак и опомена, да политичко пријатељство од тога народа она може очекивати само онда, ако му своју љубав из раније посведочи и укаже. Стога Србија за Бугарску мора нешто стварно учинити, јер љубав и помоћ морају бити узajамни.“

Као сретства за остварење обе политике треба да служе три главна принципа Србијине ослободилачке политике: да Србија што више развија саобраћај са суседном браћом; да Србија прокламује пуну берозаконску слободу и као основно начело принцип народног јединства.

Србија се забрињавала за своју економску незабавност и желела је да нађе нове пијацие за свој извоз поред Аустрије. Веома су значајне одредбе економског карактера у „Начертанију“.

Цела наша спољашња трговина налази се у рукама Аустрије, а то је велико зло. Остаће увек врло тешко преко Земунa ступити у јаче трговачке бeze са осталим земљама. Зато Србија мора тражити нове трговачке путеве, излаз на море и морска пристаништа. Резултат тога, поред осталог, био би пораст цена српским производима на северним пијацама, због извоза на југ, а цене увезеним артиклима са севера падале би због увоза с југа. Тако би Срби скупије продавали своје производе, а јефтиније куповали туђе. У политичком погледу Србија дрoструко добија: већи додир са својом неослобођеном браћом и јаче непосредне бeze са трговачким силама нарочито са Енглеском и Француском. Значај обих идеја о преоријентацији економске политике и тражење нових трговачких пијаца најбоље се видео почетком двадесетог века за време познатог царинског рата између Србије и Аустро-Угарске из кога је Србија изашла као победилац.

Србија је одмах почела и практично да ради на реализовању овога далекусежног плана и развила своју ак-

цију у свима правцима. Поред тога, кад се има у виду да је Србија школовала и помагала велики број младића из свих наших покрајина, па чак и Бугаре, да је узимала школоване људе на страни, а наше сународнике из неослобођених крајева на све положаје државне службе, да је почела сузбијати злогласно грчко свештенство и као природни повробитељ свих јужнословенских народа и племена, побезивати све јаче ова племена, онда је јасно зашто се тако озбиљно забрињавао и плашио Велики турски безир у Цариграду од стварања једне конфедерације, о којој се у Србији радило! (Ову политику ће касније још боље развити кнез Михаило приликом стварања првог балканског савеза).

Али, није било суђено да овај историски програм спровлашће и националне политике остваре његови творци ни кнез Александар, ни Илија Гарашанин. Ову политику јасније и боље развија кнез Михаило стварајући први балкански савез, затим Краљ Петар, а највећим делом је остварен крајем светског рата стварањем Уједињене Краљевине Југославије.

Кнез Александар је био изабран зато што се мислило да ће поштовати „Турски устав“ и права Савета, али и он је дошао у исти положај у који и његови претходници, јер се ни он није могао сложити са Саветом, затим, избегавао је да сазове Народну скупштину, те му је положај био јакo уздрман.

Интересантно је то, да је установа Савета, скоро, увек престављала узроке споробима између извршне и законодавне власти. Он је са прерогативима по уставу од 1838. год. претстављао, не само сталну сметњу државног и народног развитака, него је, у исто време, и највећа сметња политичкој еманципацији према иностранству. С једне стране су се чланови Савета стално и суверено мешали у сва питања државне управе и администрације, а са друге се нису устручавали да у својој борби са кнезом и владом призивају у помоћ и интервенцију страних држава за најситнија државна питања, па и за личне безначајне спорове. У земљи су се појавиле две силе, кнез и Савет, чији односи нису били тачно прецизирани. Јер су једни прописи устава давали кнезу највиша права и

власти, а по другим прописима истог устава Савет је био далеко моћнији од кнеза, а што је још најгоре, све је њихове међусобне спорове у последњој инстанци решавала сама Порта, која их је решавала или остављала нерешене рђководећи се својим политичким интересима.

Крајем 1855. год. кнез покуша да ефикасним мерама сүзбије Савет у границама законодавне власти: Прво је поднео Порти предлог за ревизију и измене устава од 1838. год., постави неке министре изван Савета, затим једном прокламацијом сам је саопштио народу одредбе Париског конгреса које су се односиле на Србију, и најзад, откривши једну заверу противу себе, којој је био на челу претседник Савета, кнез смени полу саветника и постави своје људе, то је све изазвало интервенцију Порте преко делегата Етен-Паше и еврши се привидним мирењем кнеза и Савета.

Олигархија поче радити да се освети кнезу, који се беше на њу окомио, у земљи се поче све јаче развијати покрет за сазивање Народне скупштине. У таквој ситуацији кнез је све више испољавао своју политику наслањањем на Аустрију. Кад се противу кнеза окренуше и ставише на чело покрета Тома Вучић-Перишић, који је из сопствених разлога отворено био за то да скупштина збаци кнеза, и Илија Гарашанин, човек од великог угледа, најјача глава тадашња и државник великих способности, који је као државник хтео да народ преко својих представника рашчисти несносну атмосферу у земљи, кнез је био приморан да одобри сазив Народне скупштине, што је одобрио и Савет, али Порта је одобрила тек на опомену Русије и Француске да се не држи одредаба Париског уговора показујући такво држање према Србији.

У јесен 1858. год. донет је први закон у Народној Скупштини, коју сачињавају две врсте посланика — народ бира 376, а 63 посланика су по положају, а који је важио само за ову скупштину. Избори су за скупштину извршени 28 нов. а она се састала на Првозваног Андреју 13 децембра 1858. год. У почетку је било мало посланика противу кнеза, али Вучић је јавно радио да се он збаци, а најугицајнија политичка личност, Илија Гарашанин, јавно се држао резервисано, а тајно се придруживао Ву-

чићу и радио за збацивање кнеза. Нарочито су биле активне Милошеве присталице, које су припремале масе и јавно мињење по зборовима и већ су владали масом за време скупштине, те се под притиском оружане масе која је опколила скупштину, и скупштина окрену противу кнеза и његове политике, а кнез је отишао у град и ставио се под заштиту турског паше у чему је фатално погрешно, затим Преко на серер, а Народна је скупштина на св. Андреју изабрала за кнеза старог Милоша Обреновића, ма да је био том противан и Вучић и Гарашанин.

Говорећи о Свето-Андрејској скупштини треба се сетити да су за овај дан безани врло важни догађаји наше нове историје. Тако је на св. Андреју 1806. год. заузет Београд, на исти је дан прочитан хатишериф од 1830. год. затим на овој св. Андрејској скупштини је династичка борба у Србији ушла у нову фазу, на њој се осећа активнији рад омладине и јавља се, иако у побоју, либерална странка.

Друга влада кнеза Милоша

Милош је јавио из Букурешта да се прима за кнеза и доћи ће чим избор потврди Цариград, а за то време телеграмом постави за кнежевског намесника Стевчу Михајловића. Мада је министар Феуд-паша уверавао изјабама да Милошев избор неће бити потврђен, Порта га је признала за кнеза на наваљивање гарантних сила и из страха да револуционарна психоза у Србији не запали и остале слобенске покрајине у Турској, али није поменула наследност на престолу, које је право Милош био изградио за своју породицу још по Хатишерифу од 1830. године.

Милош и Михаило су дошли у Србију 6 фебруара 1859. године и после Милошеве прокламације народу у којој је наменован Михаило за наследника престола, кнез и престолонаследник су се појавили у Народној Скупштини 12 фебруара, а после њихових говора, били су, нарочито Михаило, одушевењено поздрављени. Милош се сагласи са Скупштином да питање Савета реши на тај начин што ће му се предложити по два кандидата из свих 17 округа, а

он ће од њих изабрати и поставити по једног. На овом питању једва је избегнут сукоб кнеза и Скупштине. Затим кнез распусти Скупштину и поче да испољава своје раније методе и деспотизам. Многе своје противнике протера, изведе на суд и позатвара. Међу њима ухаци и познатог народног трибуна и предводитеља у народним бунима, Тому Вучић-Перишића, који је и умро у затвору. За Милоша је била несхватљива независност судија, зато се поче мешати у судске послове и утицати на исход судских решења. Смени са свих положаја у управи своје противнике и окружи се својим људима. Он је све ово радио иако је на њега знатно утицао његов културни и симпатични сарадник престолонаследник Михаило. Његов апсолутизам је натерао бладу да реагира и у договору са Михаилом поднела му је један опширан меморандум као програм по коме ће бладати. Михаило је често испраљвао о чебе испаде према страним претставницима и иначе.

Милош је настојао да што више еманципује Србију од Порте, а користећи се бешто једним протестом Свето-Андрејске Скупштине против Порте што му није признала наследност на престолу, Милош је на Порти подвлачио да он није изабрао него само васпостављен на престо и да самим тим има све раније призната права, да Српском кнезу не треба суверено наименовање него је Бератом само убеден у дужност, да султан не може запобедати српском кнезу како ће бладати својом државом и да је свако друго тумачење ограничавање и повреда стечених права кнежевине Србије. Пошто је код Порте наишао са овим на незадовољство, послао је 15 марта 1859. године Порти и гарантним силама меморандум којим излаже односе Србије и Порте према важећим документима и наглашава да устав од 1838. године скучује независност и повластице на које Србија има право. Ово је све обуставио рат Француске и Сардиније против Аустрије, али око тога за мало није дошло до рата између Србије и Турске.

У ово доба престолонаследник Михаило је посетио западну Европу и живо радио на дипломатском пољу за своју земљу. У Паризу је за српско питање придобијао цара Наполеона III. а у Лондону је имао значајне разго-

воре и постигао један споразум са познатим мађарским револуционаром Лајош Кошутом.

Овом приликом Кошут беше напустио идеју о Мађарској хегемонији — која нам је позната по његовом одговору Србима, у Братислави 1848. године — и потпуно се сагласио са Михаилом о потреби заједничке борбе свих малих народа за своју egzистенцију. Значајно је напоменути да се овом приликом родила идеја о Дунавској конфедерацији, коју би сачињавали сви балкански народи са Угарском, Србијом и Румунијом на челу. Ускоро је Наполеон III закључио примирје са Аустријским царем Францом Јосифом у Вилсфранци почетком јуна 1859. године и тиме је пресечен рад на остваривању овога споразума.

Русија тражи да порта призна Михаила за наследника, Михаило одбија Портину жељу и услов да се лично покљони султану, гарантне силе интервенишу и Порта обећава потврду кад Михаило ступи на бладу. Тада Енглеска предлаже сазив конференције гарантних сила ради српског питања, али Милош бешто предухитрује депутацијом која од Порте тражи: 1. Наследно кнежећко достојанство, 2. Забрану уселјавања и повлачење већ уселиених Турака — сем гарнизона у градовима — 3. да Србија себи изради Устав према духу и приликама своје земље. Кад је Милош добио неповољан одговор, дао је инструкције делегацији да Порти скрене пажњу, да Србија само тражи признавање и поштовање већ стечених права, а затим да напусти Цариград. Гарантне силе су овај корак схватиле озбиљно и извршиле су притисак на обе стране да вонусте. Порта је одуговлачила да донесе своје побољне одлуке, а у међувремену је умро стари кнез Милош од старачке изнемоглости (у 80-тој години) у септембру 1860 год.

Тада већ Србију беше захватио српски романтизам чији је главни циљ национално васпитање народа, национализација целокупног српског живота, ослобођење и уједињење целога нашега народа. Значајно је истаћи да су у српском романтизму однегодани и онај снажни српски национализам и либерализам у политици, позитивизам и реализам у књижевности, који су дошли иза овога.

Друга влада кнеза Михаила

Милоша је наследио његов син Михаило, чији је положај, као и положај саме Србије, у обом моменту био далеко побољнији, него за време његове прве владе. Турска је почела да слаби због унутрашњих трзавица које су настале после Портиног обећања »Хати-Хумајумом« — проглас реформама — изједначења пред законом свих хришћана и муслимана у царевини, а што је изазвало nerede јер се муслимани нису могли помирити да буду равни неберницима, власима и ђаурима. Аустрија, која је била највећи противник националном ослобођењу Срба, била је јако потучена од Италије и Француске у Италији 1859. год. и изгубила је Ломбардију, те је њен утицај у Цариграду јако ослабио, што је за Србију значило један адут. Са друге стране и у самој Аустрији се дошло до убеђења да се више не може владати по систему апсолутизма, централизма и германизације, који је трајао од 1849—1859. год. и Аустријанци су почели попуштати народима, нарочито после пораза у Италији када је Аустрија преживљавала кризу. Мађари нису били задовољни са новим уставом и избрише пресију на Аустрију, која »Дипломом« од 1860. год. замени са »Патентом« од 1861. год. којим је свима народима у Аустрији дата нека врста ограничене аутономије. Тако је бурно стање у Аустрији трајало све до 1865. год. када је и овај устав укинут. У сваком случају овај је период много побољнији зато што Аустрија губи утицај.

Захваљујући својим путовањима по Европи, несумњиво, Михаило је био изванредно припремљен за владаоца, чија је велика владавина и политика јаког и широког замаха, нажалост, била прекинута насилном смрћу после осам година владања. Чим је ступио на престо, примио заклетву гарнизона и адресу оданости Савета, а у жељи да избриши консолидацију земље, Михаило саопшти народу прокламацијом, да седа на српски престо по Портиним Хатишерифима и на основи Закона о наследству, обећа сазив Народне скупштине и јасно одреди стањ у унутрашњој политици. Он изјављује, да престају освете и гоњења, прашта политичке кривице и позива свој народ да се стави под заштиту закона, па каже: »Докле је год кнез Ми-

хаило на влади, нека сваки зна, да је закон највиша боља у Србији којој се сваки покоравати мора!» Још у самоме почетку показао је кнежевског достојанства, политичке зрелости и пуно одлучности, и тиме је задобио оданост и симпатије целог народа. Због хладног пријема Портиног делегата са Бератом о признању Михаила 19. новембра 1860. год. и због нове Михаилове политике разбиле су се јавне полемике са Портом, али је Србија Порти енергично ставила до знања: Србија има праба на аутономне тековине без икаквог ограничења и и у пуној јасности, а Порта неће буде задовољна испуњавањем основног начела о њеном сувереном прабу над Србијом, затим, да Србија не може затворити своје границе пред многобројним бегунцима — хришћанима из суседних покрајина Турске царевине.

Махаило је узео начело да тражи за своје политичке сараднике најспособније људе, зато је узео на прво место Илију Гарашанина, који је раније био министар дуго за време кнеза Александра и некадашњи противник кнеза Милоша и са њим је хтео да изведе свој велики национални програм у спољашњој политици, због чега је све друго оставио на страну.

Припреме за Балкански савез и ослобођење градова

Михаило је хтео да се прво Србија потпуно ослободи изнутра, затим да се спреми ослобођење и уједињење свих Срба у Турској, па и уједињење свих Југословена и хришћана на Балкану. А главна идеја ондашњег српског романтизма била је потпуна национализација српског народа. Јасно је да се последње две тачке нису могле јавно уносити у програм, јер би једна изазвала револт и непријатељство Аустрије која је увек страховала за своје Словене да их не изгуби, а друга би повредила одредбе Париског конгреса, којим је гарантована целокупност Турске. За извођење овог политичког и националног програма највећа је препрека била у »Турском уставу«, чије се одредбе апсолутно нису могле трпети. Зато је Михаило послао специјалне дипломатске изасланике у све земље га-

рантих сила, да тамошњим дборобима нотификују ступање на престо кнеза Михаила и да им објасне унутрашњу политику Србије. Све су гарантне силе саветовале Србији да не тражи одједном промену целог устава, него да извршује уређење земље доношењем специјалних закона. За то кнез Михаил донесе низ закона у Крагујевцу, 18. августа 1861. године и тиме промени главне одредбе устава, чиме је решио најважнија питања. Због овога је Porta протестовала код сила, али су све гарантне силе, сем Енглеске и Аустрије, биле на страни Србије, те је и сама Турска најзад све усвојила бојећи се још горег.

Тако је Михаил законом о наслеђу донео решење по коме он сам може себи одредити наследника, што се косило са тумачењем Берата турске владе од 1830. год. по коме право наслеђа важи само у примогенитури, док за друге чланове је потребан нарочити Берат.

Законом о Савету је решено да Савет и даље задржи атрибуције законодавне власти и буџетско право, али што је најважније, кнез је за себе задржао право да, међу турске владе као до тада, сам поставља и уклања саветнике. Тако беху тачно одређене границе између највиших државних институција, а уз то је законом прописана одговорност министара и слобода штампе.

Законом о војсци се забоди регуларна војска и прописује се општа војна обавеза за све мушкарце од 20 до 50 година старости.

Законом о Народној скупштини је предвиђено да се сваке треће године кнежевим позивом сазива, када кнез жели да по извесним питањима сазна мишљење и жеље народа. Затим, законом о порези реши да су сва питања о порези искључиво права Народне скупштине.

Најзад, законом о централној државној управи установљено је седам министарстава, и то: Правде, Просвете, Унутрашњих дела, Спољних послова, Финансија, Рата и Министарство грађевина. Тада је Илија Гарашанин постао министар председник, а министар војске био француски генералштабни капетан Монден, који има велике заслуге за разбитак и јачање наше народне војске.

Треба нагласити велики значај, који имају поменути закони, којима је Михаил постигао еманципацију Србије

од »Турског устава« из 1838. године, консолидовао земљу и направио велики корак ка европеизацији Србије.

Михаило је послао у Цариград министра Гарашанина да добри Милошери мисију и да тражи да се из Србије иселе сви они Турци, који станују изван градова. У том није успео. Турци су и даље остали, али су се морали покоравати српској јурисдикцији. У исто је време радно на измирењу Срба и Мађара, посредујући управо у оном моменту када су вођени преговори разних народности у Аустрији о државно-правном уређењу, нарочито приликом Српског конгреса у Новом Саду, на коме је Србију заступао нарочити изасланик.

Михаило је врло добро видео да његов програм сама Србија неће моћи извршити, него је потребна сарадња свих балканских народа, које треба дићи на један општи устанак, надајући се да ће Турску преврнути за неколико дана, пре него ма одакле стигне помоћ, и да ће и велике силе морати попустити пред свршеним чином. Тај је програм стављен на хартију још 1862. год. а један је догађај убрзао његово решење. То бејаше оно познато бомбардовање Београда.

Услед свађе српских шегрта и турских војника 15. јуна 1862. год. на Чукур-чесми, која се налази на углу Добрачине и Јебремове улице, данас пред кућом Геце Кона, изроди се крвава туча у којој погибе српски шегрт Драгоман Сима, а турска полиција уби једног српског полицајца и рани једног жандарма, због чега је настала велика борба, која је трајала целе ноћи по улицама, око џамија и по барошким капијама. И када је борба престала на узимање министра Гарашанина и страних конзула, после једне конференције између паше и српске владе, управо у моменту поласка страних конзула пошл у град, без икакве победа почела је на Барош из града силна канонада по наредби паше. Паша и страни дипломатски представници су добили наређења од својих влада да на сваки начин одрже ред и мир, иначе за мало није дошло до рата, јер је већ 17. јуна на брзу руку дошао у Београд са пута кнез Михаил и прикупило се огорчених 20 хиљада момака. На јужној српској граници концентрисала се турска војска, против чега је министар Гарашанин проте-

ствобao obačbim телеграмом: „Ако Порта не жели да ствара и убећаба заплете, онда треба одмах да престане са сличним демонстрацијама, иначе, иако смо у миру са субереном, ми ћемо бити принуђени, да предузмемо мере за одбрану на свима угроженим тачкама“.

Штета је била мања него се мислило, али је то бомбардовање изазвало велико огорчење и страх становништва и интервенцију гарантних сила. На предлог Француске, 20. јула 1862. год. у Цариграду је отворена конференција дипломатских претставника свих гарантних сила, у намери „да јасно и детаљно уреде ово питање, као и сва питања права Турске и привилегија Србије, која треба да им остану неодрњена.“ Турска и Србија изнесу своје узајамне доказе и оптужбе; питање градова је било централно и руски, француски и италијански претставник је предлагао Порти да градове напусти, а Турску је бранио енглески и аустриски посланик, који је свима отворено рекао да не брани само турске него и аустриске интересе, „јер сваки напредак Срба у Кнежевини узбуђује и Србе у Аустрији“. Пруска је била резервисана. Енглески је посланик у питању градова гледао питање Европске равнотеже, али је ипак донето решење, да се Турци иселе из београдске бароши, да се градови Соко и Ужице поруше, а турски гарнизони да остану и даље у Београду, Смедереву, Шапцу и Кладову.

Енглески посланик у Цариграду лично је дошао у Србију да утиче на кнеза Михаила, да прими решење конференције и да му скрене пажњу, да ће Михаил сносити сбу одговорност за последице ако то одбије. Али и ова интервенција сила остала је без већег значаја и без конкретних резултата, те је цело питање за кратко време одложено.

Да су тада Срби успели да иселе Турке из градова, било би решено и питање унутрашњег ослобођења Србије. Међутим, требало је чекати неки спољашњи, европски догађај, који ће омогућити и убрзати решење и овога питања.

Такви су догађаји наступили 1866 године и то, прво, јавља се устанак Грка на Криту, а затим рат између Аустрије и Турске. Крићани се нису никако могли помирити са својим дотадашњим положајем, били су врло упорни и

често су се дизали на оружје противу Турске, а 1866 године њихов устанак је био далеко јачи и озбиљнији, него ранији. Турска није могла, нити је имала могућности, да га угуши, јер је Крит имао згодан географски положај, а и стране силе су га помагале.

Други побољан међународни догађај претстављао је рат између Аустрије и Турске, који је избио пободом спора о вођство у немачком савезу.

Благодарећи својој великој војничкој спреми, затим једној погрешци коју су аустријанци направили тим, што су свог најспособнијег генерела, који је утврђивао и најбоље познавао северну границу, преместили на југ, Пруска је страшно потукла Аустријанце код Садове и миром у Прагу потпуно је истиснула из немачког савеза. Овај је мир био врло умерен према Аустрији, која је поред места у савезу једино изгубила још Венецију.

Лукави и далековиди кнез Бизмарк није хтео да од Аустрије одузме територије, јер је још тада у својој политичкој концепцији имао идеју о двојном савезу. Зато је сматрао за најбоље, да води према Аустрији политику храбрења и помагања, нарочито што се тиче Босне и Херцеговине.

Јер, чим је Аустрије била дефинитивно истиснута из немачког савеза и из Италије, са промемом унутрашњег система владавине, морала је мењати и спољашњу политику. А победилачка Пруска, у овом рату, пошто јој није могла дати намераване компензације у Влашкој и Молдавији, показала јој је правац спољашње политике према истоку, и већ од 1867. г. Аустрија вођаше завојевачку политику према Турској и према Србији, пресекавши обој последњој припреме за колективно ослобођење балканских народа.

У самој Аустрији је за министра спољних послова дошао Бајст, који је изјавио, да не треба правити сметње тежњама балканских народа, који хоће да се ослободе од Турака. Ту је политику Аустрији у ствари диктовала њена немоћ у том времену. Дакле у 1866. г. Турска се налази у највећој забуди, а Аустрија која се највише противила стварању моћне словенске државе била је много изгубила од свог значаја, зато је кнез Михаил сматрао да је по-

годан моменат да поново покрене питање о градовима. И 10. новембра 1866. год. Јован Ристић је предао у Цариграду писмо кнеза Михаила које је садржавало предлоге о градовима, а турска се влада бранила, јер је било врло незгодно како ће султан предати градове. А да би се и та тешкоћа избегла остављено је добитљивости и бештини дипломатима.

Премијер Лорд Клорендон је Србији осигурао успех у питању градова, и благодарећи интервенцији француског посланика Буре-а и енглеског секретара за спољне послове, Лорда Станлеја, који је формулисао начин предаје градова, — дакле, енглески је посланик нашао врло zgodну формулу, познату „Пилулу“ за султана без побреде његовог суверенитета, да се градови не предају, него да се даду кнезу Михаилу на чување као турском базалу. Порта је донела формалну одлуку да се Србија задовољи у јануару 1867. год. и 6. априла 1867. год. безир Али-Риза Паша са сбитом је на Калемегдану, пред „Српском круном“, код шест борова, предао кнезу Михаилу кључеве од градова. Стражари су замењени са српским војницима, а поред турске заставе истакнута је и српска.

Заједно са гарнизонима побучени су и топови и тим је актом добржено унутрашње ослобођење кнежевине Србије, које је Михаил саопштио Народној Скупштини у Крагујевцу поносно и радосно узвикнувши:

„Једна белика брига моја смирена је, једна белика жеља моја и народна испуњена је гарнизони турски исељени су из Србије, градови на обалама Сабе и Дунава у нашим су рукама, слобода и унутрашња независност Србије постали су праба истина.“

Целокупна Михаилова политика и делатност кретала се у два правца: Рад на материјалном, културном и просветном разбитку Србије упоредо са војним снажењем; затим национална пропаганда међу свим хришћанским народима у Турској између Југословенских народа у Аустроји; организација народне снаге и спремање једног општег устанка за ослобођење свих балканских народа. Он је имао један план за стварање једне Балканске Конфедерације и за протеривање Турака из Европе, у ком је циљу почео рад на склапању савеза, чији је пројекат стављен на ха-

хартују и прецизиран 1862. год. Али је тај рад теже ишао и завршен је пред саму смрт кнеза Михаила.

Прво је склопљен савез са Црном Гором у виду персоналне уније између Србије и Црне Горе, на што је кнез Никола тешико пристао, јер је био јако суревњив на своја праба, и пристао је тек кад је добио велике властице: за накнаду за одрицање свих праба на престо, обећана му је титула српскога принца и годишња апанажа од 20 хиљада дуката, 5 новембра 1866 год.

Још је теже ишло склапање савеза са Грчком јер су се у њој владе често мењале, а поред тога оне су биле под великим утицајем друштва „Хетерије“ чије су тежње обухватиле, не само Македонију, него чак и стару Србију, дакле, покрајине, које нису могле припадати Грчкој, ни политички ни етнографски. Али после добитка градова, поново су покренути преговори са Грцима и захваљујући грчком неуспеху на Криту и заузимању руског двора, који је имао велики утицај на грчког краља Ђорђа, који је био ожењен једном руском принцезом 1867. год. грчки су претставници дошли српском посланику у Цариград, Јовану Ристићу и са њим су склопили један споразум, који је требало ратификовати.

Кнез Михаил се тада налазио на свом добру у Иванци, у себерној Угарској, где беше обратио са париске изложбе, где је имао прилике да дође у безу са многим европским владарима. Са њим је био и министар Гарашанин и они обојица одмах прихвате тај савез, који је Русија аklamирала. Требало је само тај уговор потписати, али, да за њега не би сазнале стране силе, да не би пало у очи шиљање званичних претставника, кнез Михаил нађе zgodан излаз опуномоћивши министра прабде, Петронијевића, који се налазио на свадбеном путу, да потпише споразум са грчким претставником, који се ради тога налазио у Бечу. У бечком предграђу Бреслави у септембру 1867. год. тај је споразум са Грчком потписан, а војна је конвенција склопљена 1868. год.

Интересантно је напоменути, кад је већ говор о Михаиловом боравку у Иванци, то, да је тада из Београда био позват председник владе и министар спољних послова И. Гарашанин, када је кнеза Михаила посетио председник

министарства и министар мађарске одбране, Гроф Јулије Андраши, који је са кнезом имао дуге разговоре, који су остали потпуна тајна, чак и за самог министра Гарашанина. Постоји мишљење, да су ти тајни разговори стабили Михаила пред душму: или продужити дотадашњу широку ослободилачку политику, или почети једну нову, која је била или предложена или наметнута у Иванци. Ако се доведе у везу са обим, још би била загонетнија чињеница, што је одмах у новембру 1867. год. кнез Михаило отпустио свог министра претседника и министра спољних послова, Илију Гарашанина, у коме је била оличена велика Михаилска дотадашња политика. Он је отпуштен због једног сукоба са министром војним, који није, као што је било предвиђено, извршио војне припреме, а који је и даље остао у истом збању. Суседи су у том гледали промену спољашње политике, што је потврђено и изјавом новог министра спољних послова хрватским делегатима: да Србија не мисли више да води досадашњу политику.

Михаило се био оженио Мађарицом и био је под јаким утицајем једног мађарског грофа, и Мађари су га придобивали за савез са њима, те баљда због тога утицаја и због велике личне мржње према Мађарима, или због неразумевања његове политике, Штросмајер Михаила назива неспособним, slabим и неодлучним.

Требало је склопити неки споразум и са Румунијом, али, како она није била балканска, како су њене претензије ишле сасвим у другом правцу, а није било потребе да се и она ублачи у балканске заплете, јер је имала на престолу једног немачког принца и ослањала се на Централну Европу, сматрало се да је довољан само један уговор о пријатељству како би у случају рата остала неутрална. Такав је уговор склопљен почетком 1868. године.

У ово се време баби у Београду познати Љубен Карабелов, под чијим се утицајем јавља српски реализам са Сретозаром Марковићем у књижевности и осећа се тенденција за зближењем Срба и Бугара. Иако Бугари нису тада имали своје државе, него је само жеље Бугарског народа претстављао бугарски емигрантски комитет у Букурешту, који је био као нека мала влада, са којим је кнез Михаило закључио уговор у јануару 1867. год. који је на-

збат „Програм политичког одношаја Србо-Бугара (Бугаро-Срба) или њихов срдачан споразум“, који је имао 12 тачака:

Члан I. — Народ српски и народ бугарски, који су по сучтаству Слобени од исте крви и једноверни, који произилазе од истога стабла и обитавају пределе додирујући се, самим провиђењем позвани су, да живе у будуће под једном истом управом и под једном истом заставом.

Члан II. — И због тога што образују једно тело, задахнуто истим осећајима, и што имају исте тежње и што могу постићи њихове тежње само у једном заједничком народном животу, оба два братска народа носиле у будуће, с разлогом, име Србо-Бугара или Бугаро-Срба и њихова заједничка отаџбина Бугаро-Србија или Србо-Бугарска.

Члан III. — Његова Светлост Кнез Михаило Обреновић, кога је патриотизам толико пута осведочен, потомак славне лозе и син јунака ослободитеља Србије, проглашава се за узвишенога шефа Србо-Бугара и за команданта њихове војске.

Члан IV. — Застава народна биће састављена из заставе српске и бугарске.

Члан V. — Гарантирају се границе српско бугарске од сваке нападајуће тежње с поља.

Члан VI. — Законодавство биће једно исто, али обнародовање закона и њихово примењивање биће у двама дијалектима.

Члан VII. — Новац народни носиле с једне стране лик владарца државе, а на противној грб србо-бугарски са натписом Краљевство Србо-Бугарско. Владалац Србо-Бугара установиће народна одличја, која ће одговарати њиховој историји.

Члан VIII. — Систем метрички биће народни систем, исто тако биће и са новцем.

Члан IX. — Верозакон је Србо-Бугара православни.

Члан X. — Патријарх Србо-Бугара биће независан; следствено и хијерархија независна народна, ал ће Синод бити свагда мешовит. Епископија, и управе административне и судске, требају одговарати надмоћној популацији, имајући призрења на дијалекат. Синод предлаже кандидата-

те за епископе политичкој власти, која решава избор с обзиром, на сваки начин, на надмоћност дијалекта епархије.

Члан XI. — Владаоц државе именује своје министарство, старајући се увек да у њему буде Срба и Бугара.

Члан XII. — (И последњи) Скупштина ће решити о престоници наше отаџбине.

Тај је уговор у многоме сличан уговору са Црном Гором. У њему се, дакле, констатује једнокрвност, једнобериност и неопходна потреба стварања једне заједнице између Срба и Бугара под једном управом и једном заставом, која ће се звати Бугаро-Србија или Србо-Бугарска, а Бугари су нову државу назвали „Југословенско царство“, чији ће шеф и врховни заповедник војске бити кнез Михаило. Застава ће се прогласити нова састављена из српске и бугарске заставе; законодавство ће бити једно, само ће бити обнародовање и примењивање закона на оба наречја — српском и бугарском; новац ће носити лик владара и државни грб, а нова одличја ће одговарати историји оба народа. Министарство ће владалац именовати и од Срба и од Бугара, патријарх је независан, а хијерархија народна.

Интересантио је напоменути и нагласити, да се у уговору запажа, где Бугари сами себе сматрају граном Српског народа, а свој језик дијалектом српског језика они су се осећали тако блиски да се без тешкоћа могла склопити персонална унија, док се доцније, нарочито за време Егзархата, седамдесетих година па даље, националном и шобинистичком пропагандом ствара толики јаз између Срба и Бугара, да је дошло до познатих крвопролића и зверских међусобних трвења.

Најзад је дошло до споразума и са Арнаутима, са којима је било великих тешкоћа, које су се састојале у томе што они нису имали једног човека, који би их могао претстављати. Али кнез Михаило је успео да склопи споразум са једним човеком, који није добро стајао са турском владом, а који је имао велики углед и утицај нарочито у северној Арбанији. Тако је рад на стварању савеза био потпуно завршен.

У пролеће 1868. год. Михаило се помирио са Гарашанином и рекао му да му се јави при повратку из ино-

странства. Наредио је да му се поднесе извештај о спремности народа и војске за рат, и изгледа да је био поново прихватио ону ранију политику, за коју се мислило да ју је напустио под утицајем грофа Јулија Андрашија у Ибани.

Међутим, сви ти велики припремни радови и сабези нису донели никаквих конкретних резултата, јер је 10 јуна 1868. год. кнез Михаило убијен у Кошутњаку, за време једне шетње са једном рођаком, у коју се био заљубио, и са њеном мајком. Министар унутрашњих дела је често предлагао кнезу Михаилу да се предузму мере за заштиту његове личности, што он није никако хтео, био је врло несмотрен и зато је пао као жртва једне осуђеничке забере, чији су инспиратори били браћа Радовановићи и Марићи. Забера је имала првенствено лични карактер, затим је било и других разлога унутрашњих и династичких. Један од разлога је и беза Михаилова са једном рођаком, чему су се многи пријатељи двора противили, затим је био умешан и прет Аустрије.

Када је кнез подлегао ранама код „Хајдучке чесме“, његов момак који га је возио, враћао се вичући: „Убише кнеза“. Тада је у Топчидеру био стари Илија Гарашанин, који је пуким случајем, иако није имао обичај да шета, баш тога дана изашао у шетњу са женом и сином, који је био кнежев ордонанс, а сам је био при путу за Беч. Одмах је на тај глас оставио жену и децу и пожурио у Београд бојећи се пребрата. Међутим, главни забереник, адвокат, Паја Радовановић, је био скривен у Топчидеру и чим је видео да је кнез убијен, пожурио је колима у Београд да заузме владу. Гарашанинов кочијаш није хтео да гони толико своје коње да постигне Радовановића и управо на самом уласку у Београд сјустали су коњи Радовановића и запрли, те га је Гарашанин постигао, дошао у Београд, нашао Блазнавца и на уласку у Београд, негде код Лондона, је ухапшен Паја Радовановић и тако је пребрат осуђен.

Аустро-Угарска и Хрватско-Угарска нагодба

За време владе кнеза Михаила десио се још један брло бажан догађај, који ће за собом побући и друге значајне догађаје, а то је Аустро-Угарска нагодба. Како је угад Аустрије био јако пао 60 тих година, а нарочито када је потучена у рату са Пруском, јако се беше осилио мађарски елемент. Мађари су хтели да се отцепе и само је било питање на који ће се начин извести решавање тога проблема. Аустријанци су дошли на идеју да се нагоде са Мађарима, на тај начин, што ће теоретски и практично признати Угарску краљевину у границама круњевине св. Стебана, али под условом, да се аустријски цар крунише за мађарског краља. Тако се Хабзбуршка монархија подели на Аустрију и Мађарску. У Аустрији би имали пребагу Немци, док би у Угарској неограничено владали Мађари. Решено је да свака територија има свој парламенат и владу за решавање чисто унутрашњих питања и да, за заједничке послове, који се тичу војске, спољних послова и финансија, имају једну заједничку владу, којој би био на челу министар спољних послова, као врста канцелара. Међутим, сада се појавило питање, ко ће ту заједничку владу да подучише и нашло се решење, да обадва парламента шаљу своје делегате, који ће то чинити.

Словени су били противни оваком државном уређењу. Зато Хрвати нису хтели да пошаљу на позив своје делегате у Пешту, због чега је Хрватски Сабор био растурен.

Пошто је Хрватска својевољно пришла Мађарима, а није од њих била окупирана, нити им потчињена, природно је било да се нагоде и Мађари с Хрватима међусобно, до чега је дошло 13. августа 1868. год. Тада Мађари сами по собом нахођењу израде закон, којим се регулишу односи Хрвата и Мађара, по коме су им дате незнатне аутономне властице у правосудју, просвети и у унутрашњим пословима, што је претстављало нагодбу, коју Хрвати одбише.

Нови бан Левил Раух донесе нови изборни закон, по коме народ бира само 66 посланика, а остали су све бирални чланови. На првим изборима, благодарећи пресији

полиције, Унионисти су добили већину, а када се састао Сабор сви народни посланици с протестом напустише Сабор, а бирални, продуживши седницу, послаше изасланике у Пешту и примише нагодбу.

Хрвати су могли по Нагодби слати у Угарски сабор 29 посланика, а у Горњи дом 2, док после када су укинуте крајине 1873. и 1881. год. слали су за Сабор 40, а у Горњи дом 4 посланика. Мађари су за себе задржали Међумурје, а Реку су пребаром узели од Хрвата, јер, нарочите комисије, састављене од Сабора и парламента, приликом преговора споразумели су се по свим питањима, сем Ријеке, где Хрвати нису никако смели, ни могли да попусте, па су у Нагодбу унели једну напомену, да се ни су могли споразумети за Ријеку.

Међутим, како је Ријека била велико пристаниште преко кога се могао да врши саобраћај између Угарске и мора, Мађари су од ње желели да направе једно огромно пристаниште, и већ су због тога били усвојили нарочите железничке тарифе са највећим побластицама, а када у том погледу Хрвати нису показали нимало повустљивости, они су прибегли једном нечућеном сретству и подбали. Кад је већ Нагодба била примљена и потписана, Мађари су из текста исекли онај део, који је говорно да се о Ријечи нису могли споразумети, па су залепили парче са натписом, да Ријека има да припадне Мађарима. За тај фалсификат се сазнало тек после пет година, али својим пресијама на сабор Мађари су успели да га протуре,

Због Нагодбе је у Хрватској настало велико огорчење и на другим изборима доби већину Народна странка, која није хтела да прими Нагодбу, због чега је хрватски сабор три пута одгађан. У прогласу је објављено, да народ не прима Нагодбу, а Кватерник у Раковици диже буну и прогласи независност Хрватске 8 октобра 1871. год. Он је погинуо у борби са војском, а обу су буну Мађари искористили да придобију бечки дор противу Словена и хрватски сабор би растурен. После тога, у Пешти Хрвати су у сабору тражили ревизију, али Мађари нису хтели да дозволе, те бискуп Штросмајер и још неколико посланика напустише Пешту, а остали уз извесне уступке приме Нагодбу, коју је дефинитивно примио и Хрватски Сабор 1873. г

Србија после смрти кнеза Михаила

Кнез Михаил није имао одређеног наследника, али се од прилике знало да ће га наследити Милан, унук Јебремов (Јебрем је старији брат кнеза Милоша), који је био непунлетан и тада је учио гимназију у Паризу. Порта је одмах покушала да својим мешањем подигне свој углед у Србији, док је свим осталим силама било стало да у Србији одрже ред, а француски министар спољних послова је том приликом изјавио, да Француска признаје за кнеза сваког домородца, али ће се одлучно успротивити сваком странцу, па ма то био и неки Црногорац. Међутим, влада је позвала Милана преко министра на расположењу, Јована Ристића, који се тада налазио у Берлину идући за Београд из Русије и Угарске, где је имао неку важну мисију. Нему је наређено да иде у Париз и доведе младога кнеза, а у земљи је влада расписала изборе за Народну скупштину, али Блазнавац није хтео да чека резултате Скупштине, него је са војском актамирао Милана за кнеза, што Велика Народна Скупштина у Топчидеру 2 јула 1868. год. потврди, и младоме кнезу образова намесништво у које су ушли Миливоје Блазнавац, Јован Ристић и Јован Габриловић. Ово је друго намесништво у Србији. Намесништво је остало на власти до 10 августа 1872 год. када је проглашено пунолетство Миланово.

Намесништву се често пребацује као велика грешка што није наставило извођење политике кнеза Михаила. Међутим, у томе погледу нема никакве кривице до намесништва, јер није ни било могуће да се та политика настави. Сасвим је другаче када постоји популарни владар са великим ауторитетом, као што је био Михаил, него када су на влади три човека без довољно утицаја. А с друге стране, после смрти кнеза Михаила, јавило се и питање унутрашњих политичких и грађанских слобода. До тада оне су биле занемарене и тешко се могло и помишљати на реформе у томе смислу и на унутрашње слободе и уређење, јер се кнез Михаил плашио од разбијања слобода и партиског живота, који би могли кочити сваки рад владе. Кнез је заступао овакво гледиште нарочито због чињенице, да су у земљи постојала јако заба-

ђена два политичка фронта: присталице Обреновића и Карађорђевића. Затим, у градовима су се још налазили турски гарнизони и топови, а један од најважнијих задатака владе је да изврши познати национални програм. Због овога је, с једне стране, ово гледиште сасвим тачно и оправдано. Спољашња политика једне земље, као што је била Србија, треба првенствено да буде тајна, а то се тешко могло спроводити у једном ондашњем парламенту. Зато кнез Михаил каже:

„Није слобода у параграфима, праве слободе може бити у благостању, напретку и образованости народа. Нека моји Срби постану богати и образовани, они ће тим самим постати и политички слободни. Ко може тиранисати образован и имућан народ! А докле је год он суромашан и необразован, све политичке слободе, које бих ја дао, он би употребио на своју рођену штету и сваки који би хтео, могао би му их одузети кад би хтео.“

Да, Михаил је имао и политичког дара и великог искрета, а истовремено је био човек који интензивно мисли и филозофише. Он је сматрао да се напредак постиже постепено, еволуцијом, али је, можда, ипак, претеривао допуштајући толику реакцију у унутрашњој политици. Изгледа нам да није тога било, можда до његовог убиства неби ни дошло, можда би било теже Аустрији да нађе могућности да га уклони, можда би се место оне силне радости на турском двору поводом његове смрти, обрадовали сви балкански народи за чије је ослобођење и уједињење Михаил припремао онако грандиозне планове и водио политику велике концепције! Михаил је нарочито грешио што је спутавао тежње ондашње омладине, место да снажни замах омладине координира својим великим спољнополитичким идејама.

Смрт кнеза Михаила пресекала је његову далековидну и добро проучену политику и побила важност закључених уговора око балканског савеза и осујетила њихово извршење, јер је он у њима био централна личност. Он је својим ауторитетом толико много значио у кнежевини, да су сви били иза убиства запрепашћени и дубоко ожалашћени. Мислили су да је све пропало, па је у питању и сама

Србија. Међутим, одмах су се тргнули и питање устава је одмах дошло на дневни ред. То је питање, несумњиво, од великог значаја и, да би се обележиле дужности и права грађана, затим обележиле компетенције државних органа, намесништво је сада морало на ово питање окренути главу, јер су реформне струје и либерални покрети били ојачани после кнезове смрти, а и спољашње прилике су се биле измениле.

У ово доба се већ стварају политичке партије. Раније су углавном у политичком животу били само уставобранитељи и конзервативци, а од Свето-Андрејске скупштине јављају се, а сада већ узимају великог маха, разбијају се и бујају либерали. У једној згради можемо напоменути да је либерални покрет пресађен у Србију после 1848 године, а нарочито га је покренула група младих идеалиста интелектуалаца, париских ђака као што су Јанковић, Грујић и Јовановић. У ово доба на челу либералне странке био је Јован Ристић, човек са великим знањем, богатим искуством и свестраним солидним образовањем и, као најмлађа и најорганизованија у Србији, либерална странка је брзо добила савојан утицај на унутрашњу и спољашњу политику.

Тако, у овом периоду Србија улази у нову фазу друштвено-политичких односа и из апсолутизма кнеза Михаила прелази се у уставни поредак и парламентарни политички систем. Јак ефекат нових политичких струја осетио се првих дана владе намесништва, које је показало расположење да их задовољи, а то се могло само доношењем устава, који је тражен са свих страна. До тада је Србија имала само познати „Турски устав“, чије је одредбе специјалним законима поправио и изменио кнез Михаило, а сада су се тек појавили побољни услови за доношење новог устава, пошто још од свих беза између Србије и Турске и од целог Турског утицаја над Србима била остала гола султанова сувереност.

Миливоје Блазнавац је бешто узео у владу свога одличног и способног пријатеља Ристића, а њих двојица су били управо патрони либералне странке. Сви су се слагли да се устав донесе, али не и какав ће он бити. Либерали су усвојили владин пројекат, који је усвојен коначно

11 јула 1869 године, а познат је под именом „Намеснички устав“, који је само по једној установи напредан: Буџетско право и законодавна власт пренети су са Савета на Народну скупштину.

По новом уставу Намесништво је убело нарочити систем, по коме намесништво и влада бирају — постављају — поповину посланика — владини посланици —, а другу половину бира народ јавним гласањем, што није била права гаранција слободног изражавања политичког уверења. Оба је систем браћен и правден са два аргумента: прво, постојала је бојазан да сељаци гласају само за сељаке и да Скупштина тако лишена интелигенције неће моћи да ради; а друго, могли су случајно бити изабрати за народне посланике злонамерни и на страни људи, у коме би случају њихов рад паралисали владини посланици. Оба су гледишта, изгледа, тада могла бити потпуно оправдана, нарочито право. Јер, кад је толико бис јак сељачки покрет, јавила се опасност да се у Скупштини не нађу све сами сељаци, који не би могли решавати о законима, буџету, међународним уговорима и другим многобројним државним питањима којима се баби наводно претставништво, а за која се тражи велико знање и стручна спрема (Али, истиче се с друге стране, Скупштина је брста школе, где се политички учи, васпитава и изграђује. Наводи се пример великог француског политичара Думера који је као шлосер по занимању ушао у француску Скупштину, ту стекао своје политичко образовање, да се доцније попео до положаја Претседника Републике. Да, али, истакло би се на ово, Думер се могао изградити јер је био међу школованим људима, а не само међу шлосерима, као што би и сељак посланик међу сељацима остао само сељак, па и у Народној Скупштини где су сами сељаци.) Зато је влада донела одлуку да сама бира половину посланика. Истина, овде има скривена тенденција за личног владавином. По њему је либералима осигурана већина. Оваквих примера имамо више: На пр. у Хрватској је постојао Сабор и право гласа, али су се њиме могли користити само чиновници, племство и богаташи, а не и широки народни слојеви, све до српско-хрватске коалиције.

Намесништво се тешко терети критикама да је пот-

пуно занемарило спољашњу политику кнеза Михаила. Али оно ни на обоме пољу није имало могућности да замени крупну личност кнеза Михаила, јер, док је он био жив, био је најбоља гаранција за стабилност у земљи и главни темељ њене снаге и Србија је за време његове владе заузимала прво место на Балкану у сваком погледу, па и у војничком. То се најбоље види из војне конвенције са Грчком, по којој је Србија имала много више трупа да изведе на фронт при заједничким операцијама. Колико је личност кнеза Михаила била централна у целом балканском савезу, најбоље се види по томе, што су Грци одмах по његовој смрти сматрали да их више уговор о савезу не обвезује. А ми знамо шта су међународни уговорни и да они нису безани за личност.

И у најновијој историји имамо један леп пример, колико може један владар својом личношћу да унесе реда у својој земљи и да себе уздигне изнад свих страначких и класних борби. То је пример данашњег Краља Карола.

Најбољи пример имамо у животу наше земље најновијег доба: После марсељске трагедије, кад је нестало Великог Краља Александра I, стожерне личности целог народног и државног живота Југославије, колико су се крупне промене догодиле у земљи, на Балкану и у Европи, шта ће се још догодити, а што се иначе неби догодило! Ту се види, колико велики људи стварају историју и догађаје за живота, а како после смрти историју тумачимо, разумемо и читамо помоћу њих...

Зато кад је нестало кнеза Михаила и његовог великог ауторитета, нестало је и свих могућности да се његова политика изведе и идеје реализују. А уз то, треба нагласити, да последњих година ни сам кнез Михаил није могао стварно много учинити, а нарочито од јесени 1867 године како је био завршио подухвате око стварања савеза и закључивања уговора, него је хтео чекати згодније међународне прилике, јер је избегавао да се Турској понуди борба на целом Балканском полуострву.

Штрмајер је био у веома живом контакту са Србима, али се ипак намесништву пребацује што је прекинуло везе са Југословенима из суседних неослобођених покрајина у којима је Србија имала највећу моралну снагу, ара-

пегне циљеве својих тежњи и безбројне сународнике који су од Србије очекивали слободу. Приписивала се као најозбиљнија мана политике намесништва што није према Русији вођена боља политика, којом би се осујетило одређање Русије ка Бугарској и њен наклон на Бугаре при њеном интересовању за Балкан.

Стварање „Бугарског Егзархата“ и страна пропаганда у српским покрајинама

За време владавине другог намесништва десно се један догађај од далекосежног значаја и последица за Балкан, а посебно за наше односе са Бугарима.

Једним посебним ферманом од 28 фебруара 1870 године проглашено је оцепљење бугарске цркве од цариградске патријаршије и оснивање „Бугарског Егзархата“. До тада су од православних народа имали самосталну цркву једино Руси и Румуни, а Грчки патријарх и његов синод су управљали целокупном православном црквом у Турској.

Грчки свештеници су били омрзнути од свих Словена, зато су Бугари одавно тражили могућности да отцепе своју цркву од грчке цркве.

Кад је Султан заузео територију Словена, сматрао је за најумесније, што је брзо мудро с гледишта његових интереса и политике, да цркви остави слободу, али да патријарху и синоду остави у дужност да пазе да се њихови верници не буне, а у случају побуне они ће сносити одговорност пред турским властима и законима. Зато се редовно догађало у случају сукоба Турака и Хришћана, па и кад су хришћани очигледно имали право, да су грчке владице стајале на страни турских власти. А поред тога, што је у осталом зависно од самих људи, владице су често претеривале у наплатама својих тражбина, јер су били слабо плаћени и веома похлепни на новац, када су редовно турске власти стајале на страни владица и тако је хришћанска сиротиња увек страдала: па био сукоб са Турчином, или владиком; па тужио владик у Турчину, или

Турчина владици — они су увек обадва у сабезу противу њега, сиромаха хришћанина.

Грка је било у Бугарској много, нарочито у Видину, Бургасу и Пловдиву, чак више него Бугара, тако да је међу њима често долазило до сукоба, због чега су их Бугари необично мрзели и код њих се било развиле уверење да ће моћи сачувати своју народност једино ако буду успели да отцепе своју цркву од грчке.

Русија је била охладнела према Србији, окренула се према Бугарској и покушала да у њој нађе новог фактора за реализовање циљева своје политике на Балкану.

После стварања аутономне Грчке државе и аутономног уређења српске цркве, грчко свештенство је развиле необично јаку акцију грецизирања широких народних маса славенских племена у Турској, у Македонији, Арбанији Тракији, Бугарској, па чак у Србији, Босни и Херцеговини, а тој акцији је народ под утицајем Србије давао велики отпор.

Овај покрет је заслужио далеко већу пажњу од стране Србије, али му њу у пуној мери није поклонила влада-намесништва, а Русија је већто користила својим признатим правом заштите православне Хришћанске цркве у Турској и код Порте изради ферман којим се оснива „Бугарски Егзархат“, чији почетни чланови гласе:

Чл. 1. Установиће се засебна једна духовна област под службеним називом Бугарски Егзархат, који ће с митрополијама и епископијама ниже именованим обухватити још нека места. Управа над духовним и верским стварима обе области у свему ће бити поверена овом Егзархату.

Чл. 2. Први по реду између митрополита обе области носиће титулу Егзарха. Њему ће припадати и коначно председништво Бугарског Синода.

Чл. 3. Унутрашња духовна управа овог Егзархата утврдиће се једном уредбом која треба да буде сагласна са основним канонима и верским уредбама православне цркве, а која ће бити претходно подвргнута одобрењу моје царске владе.

Уредба ће бити тако израђена да се Патријарх не може ни посредно ни непосредно мешати у духовне ствари, а

особито у избор владика и егзарха. Чим егзарх буде изабран, Бугарски Синод ће о томе известити патријарха, који треба одмах да да свој акт одобрења онако како то бера прописује..“

На стварању тог Егзархата велику је улогу играла бугарска емиграција, нарочито из Цариграда, која је сваки час ишла руском посланику и тражила помоћ. Рачунало се да су Срби имали своју цркву и да је њихово питање решено, док су сви бугарски устанци, којих је било више, били слаби и нису се могли одржати поред све помоћи емиграције и Руса.

Рад на стварању Егзархата почео је још за време кнеза Михаила. Тада се имао у виду не бугарски, него словенски Егзархат, а то се види јасно из тога, што су у почетку хтели да у њега укључе и Босну и Херцеговину, кад нису могли Србију и Црну Гору, које су већ имале своју цркву. Ти су планови пред 1870 год, а под утицајем Аустрије, сасвим измењени. Треба нагласити, да то није стварање нове цркве, већ отцепљење администрације, јер су само биле подељене између Цариградске Патријаршије и Егзархата оне цркве које су већ постојале.

У самом ферману, међутим, нису обухваћене само чисто бугарске територије, него су дате извесне епархије, које су раније припадале Пећској Патријаршији: видинска, софијска, прилепска, хустендилска и белешка. Врло је важна одредба у ферману била та, да осим датих епархија, сви крајеви у којима се све становништво, или бар једна трећина изјасни за Егзархат, имају припасти Егзархату. Тај је члан имао додатак, да сваки онај ко буде хтео ширити забуну строго одговара пред законима земље. Обде се мислило на Србе који би се евентуално противили проширивању територије Егзархата на земље које нису биле бугарске. Због тога се десило да је чисто наш живаљ пришао Егзархату из разлога што је богослужење вршено на словенском језику. Међутим, наш елемент у јужној Македонији није хтео да приђе, него су му пришли већином погранични крајеви: Ниш, Лесковац, Брање и Пирот, али ни оби то нису сматрали прелазак у другу народност. То се види из тога, кад су ти крајеви ослобођени сви су пришли српској војсци, а виђенији људи су дистрије узели

видног учешћа у јавном животу Србије. Такви су били на пример: Јанче Јовановић из Врање, Цоле Рашић, народни посланик из Ниша и др.

Чим је осигурана потпуна независност Бугарске цркве у Турској, уз помоћ Русије, Бугарска се пропаганда раширила и на небугарске земље, у чему се крила национална бугарска пропаганда, чија жртба постаде Српска Маћедонија где су Срби угњетавани од турске власти и корумпираних грчких свештеника прелазили у Егзархат због службе на словенском језику и других повластица које је осигуравао Егзархат и тако је бршено бугаризирање српске Вардарска Србије.

Дакле, Егзархат је створен из оправданих потреба свих Словена у бугарским крајевима Турске, које су угњетавале заједно грчке владе и турске власти, познате код нас као рџаве и по служби и по моралу. Бугаре је обде помогла Русија, а и Турци су их помагали више него Србе, који од 1804 године баже за њих као бунтовници и радо помажу свакога ко се јави противу Срба, па и у обом случају.

У крајебе око Призрена, Митровице и Рашке, који су остали проређени после сеобе Арсенија Чарнојевића, дошао је арнаутски живаљ и населио се у све плодније крајебе, а Турска их је помагала у борби противу Срба и на њих се у обом циљу увек ослањала. Исто тако је радила Аустрија са својим Јеврејима т. зб. «Културтрегери», који су више радили речју, док су Арнаути били праби разбојници, које је Турска радо помагала, само да поцепу Србе у Сандаку и у Јужној Србији.

Тако је помагана од Турака читава арнаутска бујица силазила с планина, пљачкала Србе и насељавала се у најплоднијим српским крајевима потискујући Србе у планине. Тако су доспели до Ниша. У неким местима, као између Крушева и Приштине, толико је била јака популација арнаутска, да су у почетку рата многи радије емигрирали него су се хтели поборити нашим властима, а многи су страдали пред нашим трупама, јер су били много упорни.

Њих је у обом помагала и Аустрија, нарочито преко католика у Арбанији, идући доследно за остварењем своје

политике, да не дозволи стварање једне моћне Словенске државе на десној обали Саве и Дунава, која се ствара кроз цео деветнаести век. Она је рачунала да за њу нема опасности док су год Србија и Бугарски мале државе, које не моћи лако прегазити идући преко Сандака за Солун, Персијски залив и Индију. На томе њеном путу Србија је била главна сметња и зато је радила да се српско питање не искристалише у једну државу са Црном Гором чиме би јој био препречен пут долином Морабе и Вардара.

Срећа је била, што су ратови за ослобођење спречили и обуставили даља насељавања Арнаута, јер ко зна, докле би доспели, шта би било за неколико деценија, пошто им нико није ништа смео, па ни саме турске власти, пошто је султан из њихових редова узимао гарду, због чега су се сматрале повлашћенима. Њихове су старешине биле горе од Пазван Оглу-а и Ангалије. У најновије се време није смело проћи кроз њихова насеља, јер се свуда убијало, њихови су шефови били праби разбојници као што је био Мула-Зека из Пећи, који је због ужасних недела, на интервенцију страних сила, био позван у Цариград и, место да буде кажњен, сами га је султан примио у аудијенцију, похвалио, одликовао, наградио и постабио за публичности.

У таквим је приликама живео наш живаљ на југу када је дошао Бугарски Егзархат, у који су Бугари усредсредили све своје тежње, надајући се да их једино он може спасити, јер нису имали своје државе. Он им је био њихово главно сретство за одбрану и напад, јер су брзо успели да му даду чисто бугарско национално обележје. Тако су и Руси бешто за свој утицај искористили нерасположење Турака према Грцима. Аустрија је успела протестом да осујети намере да Егзархат добије шире словенско обележје, а бугарски родољуби преко Русије успеше да се Егзархат распростре и на чисто српске области.

Успеху бугарске пропаганде ишло је у прилог и то, што су Турци идентификовали беру и народност, и што народност нису у опште ни признавали. Тако су све своје поданике под Цариградском патријаршијом сматрали Грцима, „Румилет“, доцније све оне, који су припали Егзар-

хату, Бугарима, „Блгаромилет“, мада ни сами Бугари, пре неколико година, за време прављења уговора са кнезом Михаилом, нису себе сматрали као засебан народ, него за грану Српског Народа, а свој језик, за дијалекат српског језика. С друге стране је помогло и то, што је он давао још једну велику повластицу, да Бугари имају право **отварати школе**, што је, иначе, било врло тешко, јер су се тражила два човека, који ће гарантовати за морални и материјални успех школе и за њено лојално држање према Порти. То је било веома тешко, нарочито наћи такве људе, тим пре што су учитељи били странци, и што је на такве људе, у случају неуспеха, падала анатема на цело њихово потомство.

Тако је Егзархат створио велики јаз између Србије и Бугарске.

Херцеговачки устанак и његове последице

Тек после обаврбог стања, Србија се почела трудити да успостави тешњи контакт са Русијом и да побрати благонаклоност рускога двора. Млади српски кнез Милан посетио је Русију и на Криму гостовао код руског цара Александра I. Кнез Милан је био хладно примљен, а цар Александар I се доцније успротивио намери Србије да присаједини Босну и Херцеговину и да се прогласи краљевином.

Као резултат од посете кнеза Русији, Срби су се надали женидби Миланој са једном руском принцезом, али се српски народ тешко разочарао у то када се он оженио касније са Наталијом Кечко. Овај брак ће касније побући за собом читав низ скандала, који су Србији и њеноме двору наносили велику штету.

У ово доба међународне прилике су по Србију биле врло неповољне: Енглеска је водила турскофилску политику, Италија је била заузета сређивањем унутрашњих прилика, Француска се тек опорављала од тешког пораза у рату са Пруском, Немачка и кнез Бизмарк у том тренутку бођаху преговоре за закључење тројцарског спо-

разума да би одржао изолованост Француске и сачувао Немачку од њеног ребанша, да одржи територијално стање створено последњим дипломатским односима и да сүзбије евентуалне револуције, које је могло изазвати нерешено источно питање. Лукави и еластични Бизмарк неосетно је желео да кочи руску политику све докле, док јој Аустрија не постане достојан ривал на истоку. А из свих тадашњих политичких комбинација руске политике Србију беше потпуно истиснула идеја о стварању велике Бугарске, која јој је била ближа него Србија.

Борба против Егзархата почиње почетком владе Кнеза Милана, која је испуњена врло важним догађајима. Милан је као дечко доведен из Париза из лицеја са једним професором, који је наставио образовање кнежево у Србији, док су место њега владали намесници које је Милан збацио, прогласивши се пунолетним, и узео власт у своје руке 1872. год.

У самом почетку своје владе Милан беше стављен пред велике нерешене задатке за које не беше дорастао ни он ни тадашња млада српска држава. Али одмах после узимања власти у своје руке десно се догађај, који је изазвао дубоке последице не само у Србији, него у целом свету. То је био Херцеговачки устанак, који је избио због забаве приликом исплате закупцима спахиских прихода.

У свима земљама где је било спахија, аграрно питање, као и однос сељака према агама и беговима, беше нерешено, а нарочито је тешко стање било у Босни и Херцеговини, где је сељак био у најтежем положају, једна врста роба, јер је султан земљу, која је правно припадала само њему, давао на уживање спахијама, који су је опет давали под закуп сељацима, од којих су обично узимали трећину прихода. Само купљење обих прихода, опет, су спахије давале под закуп онима, који нису много полагали на моралне обзире, него су се руководили једним начелом, да њима што више остане, због чега су придобивали силне полицијске чиновнике, који су присуствовали процени. Па ако су били и они на страни закупца, што је бивало најчешће, сељак није имао куда даље. Због тога је сељацима био несносији сам начин прикупљања тих намета, него сами намети. Било је и таквих случајева да

су спахије са народом врло добро живеле, као у Србији, и оби сукоби нису избијали између сељака и спахија, него са закупцима спахијских прихода — трећине, четвртине и т. д. При тако тешком стању, да народ није био врло конзервативан и да родбинске везе нису биле тако јако разгранате, буне и устанци би били врло чести, па ипак их је било, тако је обом приликом, због забаве између тих малих полициских чиновника и сељака, а под утицајем аустријских агената, Србије и Црне Горе, избила буна и устанак познат под именом Небесињска пушка — јер је прво пзбио у Небесињу — или Херцеговачки устанак у јуну 1875 год.

Устанак је убрзо захватио и Босну, одјекнуо у Европи и изазвао „Источну кризу“. Тај је догађај Визмарк назвао једном једином црном тачком на иначе бедром небу. Покушаји, мере и свирепост локалних муслимана, ага и бегова да угуше устанак још више распали буну и изазва хришћане. Устанац се осетио и у Србији, јер велики број жена и деце беше избегао у Србију, Црну Гору и Далмацију, а у Србији су желели да браћи помогну, и тако од локалног постаде важан међународни догађај, који је изазвао и интервенцију сила.

Аустрија је била под маском и играла дволичну улогу помажући јавно Турску, а тајно устанике, само да изазове и припреми неопходност отварања босанско-херцеговачког питања. У исто време када су Аустријанци пропустили Турцима помоћ преко Далмације, српске чете у Санџаку су пресекле једину комуникациону везу између Босне и Румелије.

Чим су пет великих сила могле сагледати опасност покушаше интервенцијом да угуше устанак и интервенисаше на Порти, Тројецарски сабез, Италија и Француска су хтели угушење устанка, али гроф Јулије Андраши редигова једну ноту, коју су све силе усвојиле, да се у Босни и Херцеговини забаве аутономно уређење и да се поправе аграрне прилике, и са тим се сложила Русија, Енглеска и Немачка. У вези са Берлинском конференцијом једна забера у Цариграду збаци 4 јуна 1876 год. султана Абдул-Азиса и доведе Мурата V, а због једног ме-

морандума Кнеза Горчакова размимоиђеше се Енглеска и Русија, и Енглеска посла своју флоту у турске воде.

Речено је да су велике силе покушале да се устанак умири, али устаници нису хтели пристати другаче, него да им се даду побољне повластице, а нарочито да једна страна комисија гарантује и надзирава њихово извођење, што нас потсећа на захтеве устаника у 1804 год. јер су сви они мало веровали Турцима. Али је гаранција неке стране силе нарочито вређала турско самољубље, и султану је, у ствари, било врло тешко да призна некој хришћанској држави да буде заштитница његових поданика, а нарочито кад се има у виду, да је истовремено султан и шеф бере, и обављим једним актом би несумњиво много изгубио од свога угледа у очима својих фанатикованих прабоверних. Затим, Турци су по сваку цену хтели да силом угуше устанак и нису хтели пристати ни на каква компромис. Међутим, ратовање у брдским крајевима, које је спочнато са великим тешкоћама, допринело је да не испадне онако, како су предвиђали, и били су јако побеђени, изнурени и обрубани у очима целог света. Устанак је изазвао велико комешање не само код Слобена, које је безивало племенско јединство, него и у свим осталим европским земљама, које су биле већином католичке и које су биле везане за устанике јединством бере. Али је највеће узбуђење било у Србији и Црној Гори, које су после годину дана такође ушле у рат противу Турске, да би на тај начин решиле шта ће бити са Босном и Херцеговином. Тај се рат раније правдао родољубљем, али се доцније јасно видело да је сама објава рата била врло несмотрена.

Ратови Србије и Црне Горе у 1876—1877. год.

Иако су му либерали претили пребратам и нередима, кнез Милан је био противан рату, али кад су либерали оборили владу, коју сада образова Јован Ристић и Стевча Михајловић, рат је био неизбежан и 16. јуна 1876. г. потписан је са Црном Гором сабезни уговор и војна конвен-

ција. Затим кнез Милан је од Порте затражио да му повери администрацију Босне и Херцеговине, на што Порта није ни одговорила, те Србија Турској објави рат са Делиградом 30. јуна 1876. год. Српском војском је командовао руски генерал Черњајев. Још у почетку рата Аустрија је забранила Србији војне операције према Босни, а два батаљона Бугара, које је Србија била послала да у Бугарској дижу устанак, одмах су се предали Турцима. Србија је била неспремна за рат и тек се на фронту јасно видело да је рат био лакомислен потхврт, јер су Турци напали Србе са целом војском и, иако су се Срби храбро борили, победили их озбиљно у биткама на Ђунису и на Шуматовцу. На посредовање руске владе, Турска је пристала на примирје, које је закључено почетком фебруара а мир је потписан, после засебних преговора Порте са Србијом, 28. фебруара 1877. год. А Црна Гора је и даље остала у рату са много више успеха. Однела је две славне победе над Турцима на Фундини и на Вучјем делу.

Општа је ситуација била врло компликована и велике се силе нису могле споразумети. У обом времену је био већ склопљен „Тројецерски споразум“ по коме је требало да савезни цареви заједнички решавају сва питања у безн са Турском. Али, Аустро-Угарска је била неискрена према Русији, која је, у жељи да се избегну злоупотребе, тражила да се изврше корените реформе у Турској у корист сељака, а Аустро-Угарска је још тада мислила да се користи устанком у Босни и Херцеговини, који је у почетку и расприбала. Почели су преговори дипломатским путем — послати су пуномоћници на Сарајевошку конференцију, која није хтела да усвоји услове устаника.

Затим, да би силе дошле до споразума и да би се решило питање Босне и Херцеговине, као и сва друга питања у Турској, чијим би се решењима осигурао мир и напредак, састала се у Цариграду конференција дипломата, која је саставила пројекат свега што је требало решити, али, због победе над Србијом, Турска је добила толико самопоуздања, да у многим питањима није хтела попустити ни притиску великих сила. Ми знамо из ранијих преговора да се нико није умео толико понизити аћо-

је у небољи, нити се тако направити оholим и непопустљивим као Турска, само аћо јој прилике допуштају. Конференција је за Босну и Херцеговину предвидела брсту аутономије, а Турци су осетили да је за њих та одредаба незгодна и питали су се како да је изиграју, за коју су сврху нашли бешто и оригинално решење. Једнога дана, када је требало примити израђени пројекат и кад је конференција хтела да заврши рад, у моменту када је председник конференције, Сафет-паша отворио тог дана конференцију — (приликом међународних и дипломатских конференција постоји обичај да председник редовно буде претставник земље, у којој је заседање те конференције) — настала је на све стране грмљавина топова, масе света су куљале улицама турске престонице, а зачуђени претставници су се питали за разлог, што им је Сафет-паша објаснио, да Турска прослава срећни дан када је постала парламентарна и уставна монархија. Султан је поверио владу Митхат-паши, гувернеру града Ниша, човеку врло либералном и необично способном администратору, који поднесе султану устав и Турска преко ноћ постаде уставна парламентарна земља са најширим политичким правима. По том уставу је предвиђена слобода парламента, одговорност владе и др. Сафет-паша је изјавио да ће пројект конференције усвојити парламенат, на тај начин су Турци успели да, по савету Енглеске која је хтела да очува своје интересе, изиграју рад комисије и сила, које су, као што је напоменуто, за Босну и Херцеговину предвиделе самоуправу са гувернером на челу, кога би Порта бирала у договору са силама на пет година, а за Србију и Црну Гору извесна територијална увећања.

Русија и Енглеска су се јако размимоишле, а Турска је журила са миром са Србима да би са те стране била мирна, пошто је рат са Русијом био неизбежан, и тај је мир једини конкретан резултат конференције, а у свим тим преговорима око мира највише су се заузимале Енглеска и Италија. Енглеска је још пре рата одвраћала Србију од рата и скретала јој пажњу да ће у том случају Аустро-Угарска заузети Босну и Херцеговину.

Српско питање у вези са рајхштатским споразумом и пештанским уговором.

Изирабање конференције у Цариграду и нечобечно поступање Турака наспрам устаника беома су узбудили панслабистички јако расположено јавно мишљење у Русији, које је одлучно тражило рат, а Русија и Турска су се све више зашлетале, јер је Русија тражила реформе и решење својих питања, а Турска се бранила да је то ствар парламента.

Од јуна 1876. год. до јануара 1877. год. десили су се врло важни догађаји — тајни преговори између Аустро-Угарске и Русије, која је осећала да се мора обрачунати са Турском због решења својих питања, али се оправдано плашила мешања Аустро-Угарске, зато јој је било потребно имати са те стране одрешене руке, требао јој је са њом споразум.

Међутим, Аустро-Угарска, иза које је стајао немачки канцелар и тајно је помагао, нашла се у незгоди и настојала је да брани своје интересе. У њој је после рата 1866. год. био оживео политички програм „Дранг нах остен“, коме би била прва етапа Солун, одатле Мала Азија за Багдат, затим Персијски залив, што је било животно питање аустријске и немачке трговине, које је интересовало не само обе земље, него и цео свет. Зато је Аустро-Угарска строго водила рачуна да Србија не заузме део Босне, у ком би јој случају препречила пут, који је и онако Србија доста кварила својим положајем. Али су веровали да ће Србија, пошто је ограђена са стране Нобопазарског Сандака, не рачунајући теренске тешкоће, пасти у њихове руке и они ће је лако економски угушити. На тај начин увидевши да на обе стране постоји интерес за споразум, дошло је до дипломатских преговора између аустро-угарског дипломате Мађара, министра спољних послова у заједничкој влади, грофа Јулија Андраши-ја и руског дипломате, кнеза Горчакова, али се указала потреба да се и владари састану.

Не зна се ко га је први изазвао, јер су противуречно документима руска и аустро-угарска, али је до састанка цараца дошло у лето, крајем српско-турског рата, прили-

ком повратка руског цара из бање, у замку Рајхштату, у Чехословачкој, једном врло лепом месту на путу, где су цареви остали заједно само један дан, где су у шетњи и за време ручка само усмено разговарали о главним цртама споразума и о питањима која и како треба решити на Балкану. Аустро-Угарска је одабно тајно радила за Босну и Херцеговину, да на њихов рачун прошири залеђе Далмације и сада је први пут са том жељом и захтевом иступила отворено, а Русији је требало добити споразум и није јој много било стало до Србије. Још много пре тога било се дошло до уверења, да она земља, која има Далмацију, мора у исто време имати и једно шире залеђе које ће јој осигуравати власт над њом, али је исто толико било јасно да ја то залеђе било довољно ако захвати најдаље до Врбаса, а никако није могло захватити целу Босну и Херцеговину. Али, Руси су били готови да попусте на нашу штету, јер кад су у питању сопствени интереси све друго се оставља у позадину, какав пример и овде видимо код великих сила.

За нас је најважније то, што се ипак Аустријанци нису могли да сложе са Русима и ми управо и незнамо тачно шта је све решено и до чега се дошло у Рајхштату пошто белешке грофа Андраши-а тврде да су Руси попустили за целу Босну и Херцеговину, а по руским забелешкама реч је била само о Босни до реке Врбаса. По чему ће се проверити чије су белешке тачне? — Ако се будемо користили ранијом историјом, склони смо да верујемо да су руске белешке историски тачније, јер су они други чешће били блиски извесним фалсификатима, као што је случај са хрватско-угарском нагодбом. Али, најважније је за Аустријанце то што су приметили да Руси хоће да попуштају. Било је одређено да преговоре продужи дипломатским путем руски посланик и гроф Андраши. Међутим, у Русији је узбуђење све више расло и што се Русима више журило, Аустро-Угарски претставници су били мање скромни у захтевима и тражили су не само целу Босну и Херцеговину, него још и Сандак. Како је рат био неизбежан између Турске и Русије, само да би од Аустро-Угарске добили осигурање да их неће напасти Руси су пристали на све захтеве. Тако је Русија 15. јану-

ара 1877. год. признала Аустро-Угарској право на Босну, Херцеговину и Сандак, али само у случају распада Турске.

То је био велики дипломатски успех Аустро-Угарске, јер се није ни сумњало да ће Русија победити Турску, али је у рату, који је почео у априлу 1877. год. дошло до изменађења, јер је Осман-паша успео да се утврди код Плебне, где су Руси били заустављени ма да су у почетку имали много успеха. Треба нагласити да је ово био први случај када Аустрија и Русија поберљиво разговарају после Кримског рата, од кога је требало да протеку дуга времена да би се заборавила непријатељства. Преговори су вођени у Бечу, Петрограду и завршени у Пешти, где је и уговор потписан, по чему је и име добио „Пештански уговор“. По речима грофа Шубалоба уговор је редигован на брзу руку у једном багону на посредовање кнеза Бизмарка (15. јан. 1877. год).

Руси су одмах тражили од Срба да им помогну, али је Србија морала прво да чека на материјалну помоћ од Русије, јер је била много истрошена у последњим ратовима, а када је 10 децембра 1877. год., ушавши у рат и Румунија, пала Плебна и Осман-паша био заробљен, Србија је после неколико дана објавила рат Турској 15. децембра 1877. год. Аустро-Угарска је поново Србији забранила операције према Босни, а Србија је питала Русију у коме правцу треба да оперишу њене трупе, која јој је хладно и равнодушно одговорила са простим, куда год хоће, само не на Бидин и на Софију.

Тако је била Русија хладна према кнезу Милану и приликом његове посете цару Александру I, што га је вређало и, вероватно упутило на Аустро-Угарску, што ће имати својих значајних последица на целу даљу политику Србије. Оба српска помоћ није била велика, они су могли само утолико, што су Турци имали шири фронт, што су морали на српској страни да чувају границу и нису могли те трупе послати на руски фронт. У току два месеца српска је војска освојила многе пределе, и то војска која је ишла на истоке: Ниш, Паланку и Пирот дошавши до под саму Софију, а јужна: Лесковац, Прокупље, Брање и Куршумлију избивши на Косово.

За време тога рата све су силе остале неутралне сем Енглеске. После пада Плебне Руси су заузели целу Тракију и загрозили и самом Цариграду, али на притисак сила, нарочито Енглеске, која је енергично тражила заустављање Руса и запретила да ће у случају руског изласка на море наредити својој флоти да брани приморје, морали су се зауставити, а у неколико већ изнурени ратом и бојећи се већих заплета Руси су сматрали да је боље да почну преговоре и да одмах наметну неке захтебе које ће Турска морати примити. Управо када је Србија постигла горње успехе између Русије и Турске је склопљено примирје у Једрену 30. јан. 1878. год. и у тој конвенцији су већ биле нагобештене одредбе доцнијег уговора о миру о којима ће бити речи. Тако је дошло до Санстефанског уговора у фебруару 1878. год. који се зове по једном селу близу Цариграда — Сан Стефано.

Осећајући да за себе лично неће моћи много да добије, Русија је решила и дошла на идеју да оснује Велику Бугарску у којој би њен утицај био претежан, а која је у ствари била само једна политичко-дипломатска комбинација руских политичара да се Русија избуче из рата. Мисли се да је то била мисао грофа Игњатијева. (Санстефански уговор је потписан 3 III по новом).

Одредбе и значај Санстефанског уговора и његове последице

Санстефанским миром су биле детаљно прецизиране и усвојене одредбе Једренске конвенције. По њему је Србија била одвојена од Русије, која је била њена заштитница још од Акерманске конвенције. Србија скоро ништа није добила, добила је само један део нишког округа са Нишом и избесна побећања у Сандаку, за Босну и Херцеговину је била предвиђена самоуправа под јемством Русије и Аустро-Угарске, за Црну Гору побећања у Сандаку и излазак на море, за Румунију исто, нека незнатна територијална побећања и самосталност за Србију, Црну Гору и Румунију.

Турска се обавезала да плати пет и по милијарди

франака ратне оштете Русији, коју ће, ако не буде у стању платити, да уступи Русији извесне своје провинције у Азији и Добруци у Европи, коју би Русија дала Румунији за Бесарабију.

Али, Санстефански уговор је најзначајнији по одредби којом се ствара Велика Бугарска, која није обухватила само земље са Бугарима, него Тракију и Македонију са делом Старе Србије, а њена је западна граница, према Србији, ишла реком Тимоком до под барош Књажевац, затим је остављала Ниш и део нишког округа Србији обухватајући даље цео пиротски и брањски округ, део Старе Србије и избијала на Шар-планину, одакле се спуштала до реке Дрима и ишла Дримом до Охридског језера. Северна је граница ишла Дуневом до Тимока, јужна Јетејским а источна Црним морем. Обавља Велика Бугарска је захватала око 163.000 кв. км. имала би народну војску и хришћанску управу, али ће плаћати данак султану, а у њој ће остати за две године један руски комесар, генерал са 50 хиљада руских војника, што је у ствари била тлачна позадина одакле се рађао страх сила да се руски утицај сувише не ојача, те су форсирале за ревизију уговора. Поред осталих сила против обавног уговора су протествовале и Румунија, Црна Гора, Србија, која је њим била одвојена од Русије, а нарочито Енглеска, само није Немачка и кнез Бизмарк из обзира према руској династији.

Српско питање на Берлинском конгресу

Овај је уговор изазвао велико узбуђење у целом свету, а нарочито је одредба о Босни и Херцеговини јако огорчила Аустрију, јер се она очигледно противила Пештанском уговору. Стране су силе тражиле да се ревидира уговор, и то је тражено с правом, а правни је осноб потицао из обавеза Русије на Париском конгресу, да неће, ни она, ни друге потписнице заратити са Турском без претходног споразума са осталим силама — „Концерн сила“. Руси су се противили у почетку, али их је јако збунио захтев Аустро-Угарске, која је тражила да

окупира Босну и Херцеговину од којих би начинила аутономну кнежевину, сличну Бугарској, над којом би она имала доминирајући утицај, то је исто тражила за Македонију са Солуном; да Србија и Црна Гора постану самосталне и да са њима може склапати војне и трговачке уговоре, затим да са свима овим кнежевинама може закључити једну врсту царинске уније. У случају да Аустро-Угарска покуша да оружјем реализује обе захтебе према Русији, оба се обратила на Немачку да ју у том спречи, надајући се да ће се Немачка сетити руских услуга против Аустрије 1870. год. Али се Немачка угледала на држање Аустрије према Русији за време Кримског рата, када је испунила познато пророчанство Шварценберга, и Русија је била приморана да пристане на сазивање Берлинског конгреса, који ће извршити ревизију Санстефанског уговора о миру и решити сва питања на истоку, и обезбати се да ће све обавезе испунити и примити сва будућа решења.

Тако је дошло до чувеног Берлинског конгреса, коме је председавао кнез и канцелар Бизмарк, а који је заседао од 13 јуна до 13 јула 1878. год. који је усвојио Берлински уговор од 64 тачке, који су потписали претставници свих великих сила, а мале државе уопште нису ни пуштале на конгрес, сем што су румунски и грчки претставници прочитали меморандуме својих влада о Санстефанском уговору. Русија је била усамљена, јер је њена пријатељица, Француска тада имала мали утицај и није јој могла помоћи. Покушали су да направе мали споразум са Енглеском, код које је увек интерес био лајт мотив, што се видело и за време Бечког конгреса из одговора Проти Матији Менадовићу, јер она се никад није узимала ако није видела свој интерес, те је конгрес донео све што су желеле Аустро-Угарска и Немачка.

Конгрес није само ревидирао одредбе Санстефанског уговора, него је донео и нове, од којих нас нарочито интересују оне, које су се односиле на Србију, Црну Гору, Босну и Херцеговину и Бугарску. Бугарска није могла остати у обиму, који јој је предвиђао Санстефански уговор, из етнографских и политичких разлога. Етнографски је разлог лежао у том, што су многе од додељених

јој области биле насељене искључиво страним жибљом, због тога и због масе жалби, које је конгрес био добио а које су биле упућене противу Велике Бугарске, он Бугарску сведе на њене границе. Међутим, био је један главни политички разлог, јер се није смело допустити извршење једне одредбе, по којој би један руски генерал остао у Бугарској са 50.000 војника, да би уредио земљу и осигурао мир, јер би његов утицај на бладу и при доношењу устава био врло велики и доцније би било много теже силама да осујете руски утицај. Том су приликом разонобали, да праба бугарска земља заслужује аутономију, а она се протеже између Дунаба, Црног мора и планине Балкана.

Тако је постала кнежевина Бугарска, којој је дата аутономија са народном војском и кнезом, али, да и даље остане базална земља под суверенитетом султано-вим, што је она остала све до 1908. год. када је по претходном међусобном споразуму у истом тренутку проглашена независност Бугарске и анексија Босне и Херцеговине.

Што се тиче другог дела Велике Бугарске, Источне Румелије, силе су признале да је и она бугарска земља, али је незгодно да уђе у састав Бугарске, јер би та нова држава била много већа од осталих балканских земаља Србије и Црне Горе, чиме би била поремећена равнотежа на Балкану. Тако је решено да Источна Румелија остане турска провинција, али ће имати извесне административне повластице, односно аутономију, имаће једног хришћанског губернера, који се бира на пет година, могла је образovati милицију ради чувања реда и граница и др. Дакле, одвојена је Источна Румелија од Бугарске, а Бугарска је сведена на прабе националне границе. Све су скоро остале земље враћене Турској.

Српски претставник на конгресу је био Јован Ристић, кога је руски дипломата граф Шувалов, осетивши да ће Русија остати усамљена, увутио да Србија тражи заштиту својих праба помоћу Аустро-Угарске, говорећи да га једино она може помоћи, због чега је Јован Ристић одмах почео преговоре и склопио је са Аустро-Угарском једну конвенцију пред сам конгрес, која је била од великог зна-

чаја за Србију. Та је конвенција имала четири одредбе, које су претстављале обавезе Србије. По првој Србија се обавезала да изгради железничку пругу од Земунa до Ниша а одатле један крак да иде до Ристовца, на турску, а други до Цариброда, на бугарску границу; по другој да Србија склопи са Аустро-Угарском трговински уговор са највећим повлашћењем, што треба да значи, да је то такав уговор, по коме се једна уговорница обавезује другој сили уговорници, да у случају склапања новог уговора са неком другом државом, којим би јој дала неке повластице, које није била дала првој сили, те повластице мора дати и њој без икаквих против уступака и накнаде за то. По трећој се Србија била обавезала, да ће допустити и сама са осталим силама узети учешћа да се регулише Берданска клисура и да се тиме омогући провидба Дунабом великим бродовима. По четвртој се члану била Србија обавезала, да ће пристати да се склопи царинска унија између Србије и Аустро-Угарске, ако оба последња то буде сматрала за потребно. Тај члан није био потпуно редигован и срећа је била за Србе што до његовог остварења није дошло, захваљујући неслагању Аустројанаца и Мађара, јер би судбина Југословена била одређена сасвим другим правцем, а можда би се и само уједињене извршило са средиштем у Аустро-Угарској.

У накнаду за то Аустро-Угарска и Немачка су помагале и штитиле српске интересе на конгресу, нарочито у неким спорним питањима. Одредбе које су се односиле на Србију биле су садржане у чл. 34—42 закључно, а о Босни и Херцеговини у чл. 25 Берлинског уговора. Том је приликом Србија је добила потпуну независност, чиме је било довршено потпуно спољашње ослобођење, што је било од великог значаја за Србију, јер су до тада сви економски уговори закључени са Портом важили и за Србе, као њене базале. Затим је добила територијална повећања и то, четири округа: нишки, пиротски, брањски и топлички. Око добијања Врања водила се нарочито велика борба, јер се у непосредној близини налази једно лепо место, Владичин Хан, које је било згодно као природна граница, на које су Турци претендовали и хтели су то да добију по сваку цену, јер би им без те клисура остала јужна граница врло

слаба. У обом питању се нарочито снажно заузимао граф Јулије Андраши иза кога је стојала Немачка, те Турска није успела и поред помоћи Енглеске и поред тога што је интересе Турске бранио Кара-Теодорих-паша, коме је на способности и бештини могао завидети сваки дипломата.

Интересантно је и овде напоменути бештину и љубавство Порте, која је имала обичај да редовно шаље странце као своје пуномоћнике. кад год се решавају најделикатнија питања, да би на њих бацила одговорност за неуспех...

Територијална побеђања у Санџаку која је Србија добила по Санстефанском миру, била су јој одузета, јер Аустро-Угарска није хтела пристати да се Србија у томе правцу шири, куда је она, као авангарда Немачке, продирала остварујући германску политику „Дранг нах остен“. — Мисао о аустриском продирању према Солуну, као протутежу руском заузимању Цариграда, изрекао је у једном меморандуму један аустриски дипломата око 1850. год. а доцније ју је проширио у једном говору један аустриски министар.

За Србију је још решено да ће остати у бажности постојећи трговачки односи и повластике страних поданика док се не закључе нови уговори, а пошто је Србија добила нове територије, привао јој је и део дуга Турске царевине.

Румунија је добила независност, а Црна Гора поред независности још и повећања: Колашин, Никшић, Подгорицу, Плав и Гусиње у коме је било Арнаута, због чијег отпора није могла да га заузме, те је за Гусиње од Турске добила Улцињ са обалом, 1880. год.

Користећи се бешто расположењем Енглеске, која се бојала нових заплета, Аустро-Угарска извојева решење конгреса да окупира, ради завођења реда, Босну у Херцеговину. Енглески министар спољних послова, лорд Салсбери, даде предлоге по прочитању предлога грофа Андрашија да се питање Босне и Херцеговине дефинитивно реши, да се дозволи њихова окупација од стране Аустро-Угарске, која затим доби право да држи гарнизоне и комуникације у оном делу Санџака, који је раније припадао Босанском пашалуку. Тада није решено када ће се оку-

пација извршити и колико ће трајати, али је цар фрања послао прокламацију народу и трупе да их заузму истог дана када је конгрес завршио рад. Русији је остала Бесарабија и све азиске области, а за Македонију је решено да ће се донети реформе, али није кад и како ће се донети.

Поред свега тога, значај Берлинског конгреса је и у том што је Европа дефинитивно сузбила Русију, да не решава бекодно источно питање као неко специјално своје питање, без обзира на интересе других сила, због чега је и Македонија ускраћена Бугарској као руском експоненту, и тако је Турска спасена од распадања. У обим питањима је нарочито играла бажну улогу Енглеска, која се доцније уверила, да је место руског дошло далеко опасније немачко продирање и империјализам, од кога је претила опасност целоме свету, и она је осетила потребу да се удружи са Русијом и да се бори противу германске опасности по целу Европу.

Мандат који је Аустро-Угарска, добила за Босну и Херцеговину изазвао је велико огорчење у њима и претворио се у велику буну код муслиманског дела становништва, и за Аустро-Угарску је била срећа што се муслиманима нису придружили и хришћани, јер су и иначе успели да уђу у те покрајине тек у јесен, иако су се надали да ће ући са музиком и фанфарамма, у чему су се јако пребарали.

Поред обе буне и устанка из 1875. г. у обом се периоду десио устанак Луке Вукајловића.

Тајна конвенција између Србије и Аустро-Угарске

Држање Русије према Бугарима приликом Санстефанског уговора, када није за Србију ништа решено, Милан је схватио као непријатељство уперено противу њега лично. Осечајући се убрехен тим уговором, јер Руси нису показали ни мало боље да донесу неке одредбе у корист Србије, затим бидећи да је на Берлинском конгресу Русија остала усамљена, убиђајући њену немоћ кнез Милан дође на идеју да се приближи Аустро-Угарској. Кнез Милан је

био у jakim безама са Аустро-Угарском, где је редовно и врло често посећивао бање, а поред тога је био у врло интимним безама са крон принцом Рудолфом. Оба је нова политика била потпуно оправдана и кнез Милан је сасвим добро увидео, да у том времену, када им Русија не може помоћи, Аустро-Угарска је била та, која им је могла највише нашкодити. Тако је дошло до тешких беза између Србије и Аустро-Угарске. Тада је радила четворна комисија по Ристићевој конвенцији, која је имала да реши питање железница, а у њој су учествовали делегати из Србије, Аустро-Угарске, Турске и Бугарске и дошавши српски делегати у бези са аустро-угарским видело се да, из страха од устанка у Босни и Херцеговини који би Србија могла помагати, Аустро-Угарска жели један политички уговор између ње и Србије. Она је дала миг у томе смислу али, и поред најбоље воље кнеза Милана да на такав уговор пристане, било је у Србији људи који су били противни његовој остварењу. Када је Аустро-Угарска конвенцијом од 21 априла 1879. год. са Турском утврдила свој положај у Босни и Херцеговини, дошла је у Санџак и посела неколико важних стратемских тачака према Србији и Црној Гори, а затим је 7 октобра 1879. г. у Бечу закључен формалан и дефинитиван уговор између Немачке и Аустро-Угарске, који претставља значајну етапу у завојевачкој политици германа према истоку. Тада она прима на себе улогу носиоца германског империализма на Балкану и на Средоземном мору уз помоћ Немачке, која ју је бешто гурала напред, а већ 1880. г. она се обраћа према Србији.

Међутим, у Србији су либерали наговештавали готовост да се боре за економску независност, па и по цену царинског рата. Један од противника Миланове нове политике наслона на Аустро-Угарску и остварења политичког уговора са њом био је и Јован Ристић, који је са својом владом сматрао да треба водити политику наслона на Русију, и који је имао намеру да не изврши тачно све тачке конвенције са Аустро-Угарском. Тако је са Енглеском закључио трговински уговор највећег трговинског повлашћења, а у исто је време почео правити тешкоће око уступања истих повластица Аустро-Угарској, која је 30. октобра 1880. г. поднела Србији ултиматум, којим је тра-

жила тачно испуњење њених захтеба, иначе је претила репресалијама. Али влада Ристићева не хте да попусти и Аустро-Угарска затвори границу за све производе из Србије, због чега је настала страховита криза. У исто је време пала влада Јована Ристића под утицајем аустриске дипломатије.

Казали смо да је кнез Милан био другог мишљења и зато је одмах примио оставку владе Ристића и обрати се опозицији — напредњацима. Нова је влада била поберена Милану Пироћанцу, начелнику министарства спољних послова, који је раније био судија, а по закључењу уговора са Црном Гором њен секретар Министарства спољних послова, који узе у владу даровитог говорника и политичара, Милутина Гарашанина за министра унутрашњих дела — (Милутин је син старог Илије Гарашанина), Чеду Мијатовића, за министра спољних послова, финансија и заступника министру унутрашњих дела, Стојана Новаковића за мин. просвете, док су остали били мањег значаја.

Стварање политичких странака. Код нас су се политичке странке формирале, као што је речено, после Св. Андрејске скупштине, и то либерална, док су још из раније постојале Уставобранители и конзервативци. Међутим, последњих дана владе кнеза Милана, јавља се социјалистичка странка под утицајем социјалистичких идеја Светозара Марковића, који је успео да побуче у опозицију најнапредније елементе. Али, странке се дефинитивно формирају тек после ратова. Тако, пошто се била поцепала социјалистичка странка, од дисидената социјалистичке странке и од конзервативних елемената образована је напредна странка 1879. год. са Гарашанином и Пироћанцом на челу. Од другог дела социјалистичке странке образована је Радикална странка 1881 год. са Пером Тодоровићем и Николом Пашићем на челу, а нешто касније формирала се поново и стара либерална странка.

Сви су људи из Пироћанчевог владе били припадници напредњачке странке, која је била јако ослабљена одласком радикала у лево и очекивале су се велике трзавице, али је влада усвојила све захтебе Аустро-Угарске и 6 маја 1881. год. Србија је склопила са Аустро-Угарском први трговачки уговор са највећим повлашћењем. У том је уго-

бору била и обавља одредба: „Поданици једне уговорне стране не могу на земљишту друге уговорне стране стећи право грађанства, док не буду отпуштени из држављанства своје земље.“ Дакле, једна одредба чисто политичког значаја, донета да би се спречио прелаз Слобена у Србију и њено држављанство. Тако је влада успела да отвори границе и сад су настали нормални трговачки односи. Напредњаци су сматрали да треба направити споразум са Бугарском и њој се приближити, тим пре што је Русија била ослабила.

Желећи што јаче прибегати Србију за Двојну монархију Аустро-угарска је радећи на закључењу трговачког уговора са Србијом, радила да помогне Србију да закључењем једног зајма дође до сретстава за изградњу железница према обавези по Ристичевој конвенцији пошто је Србија била истрошена у ратовима, задужна и без новца. Уз помоћ Аустро-Угарске, она је 31 фебруара 1881 год. закључила уговор о зајму од 71,400.000 франака код француске Генералне Уније, којој је био на челу чувени Бонту, и код Бечке Пендер Банке, са којима је Аустро-Угарска влада стајала у блиским везама. Овај је уговор био закључен под врло тешким условима, што је изазвало јаку опозицију у земљи, која се, више из политичких разлога, окрену и против владе и против кнеза Милана, који је био прожет жељом да се одржи на престолу и поред свих анти династичких покрета, на које му је Аустро-Угарска бешто убек указивала, те се он потпуно ослони на њу.

Кнез Милан се решио да посети немачки и руски двор и да после почну преговори о железницама. Али је у Русији био врло хладно примљен и о политици га нико није ништа питао. Због тога се нашао јако убрехен и решио се да направи споразум са Аустро-Угарском. Милан се у Бечу у разговору са Калајом жалио на Русију истакавши жељу и потребу да се споразуме са Аустро-Угарском, што је Калај једва дочекао и одмах је почео разговор о том, и са њим је направио једну скицу уговора, коју је, по свој прилици, Милан потписао и без знања своје владе, па чак и самог министра председника и министарског савета. После свог бабљења у Бечу у

Пролеће 1881 год. донео је пројект конвенције коју је тајно потписао у Београду 28 јуна 1881 год. која гласи:

Чл. 1. Конвенцији је задатак да уведе и утврди између Аустро-Угарске и Србије савршено пријатељство.

Чл. 2. Србија неће трпети никакве смутње политичке, религиозне или друге, које би, полазећи из ње биле управљене противу аустро-угарске монархије, рачунајући ту Босну, Херцеговину и Нобопазарски Санџак. Аустро-Угарска прима исту такву обавезу на себе према Србији и династији, коју ће помагати да се одржи и учврсти свим својим утицајем.

Чл. 3. Аустро-Угарска прима у напред, да призна од своје стране титулу краља кнезу Милану, када он нађе за потребно да се за краља прогласи и обећава своју помоћ да то признају и други кабинети.

Чл. 4. Аустро-Угарска прима на себе да помаже Србију и њене интересе код других европских кабинета, а Србија прима на себе обавезу: да неће без претходног споразума са Аустро-Угарском преговарати нити закључивати политичке уговоре са другом којом државом, и да неће на својој територији допустити какву страну оружану силу, ни редовно, ни нередовно, па ни под именом добровољаца.

Чл. 5. Утврђује се узајамно пријатељство и неутралност на случај рата које од уговорница са неком другом државом.

Чл. 6. У случају рата предвиђа се закључење бојне конвенције између Аустро-Угарске и Србије, ако би била потребна бојна кооперација.

Чл. 7. Аустро-Угарска се обезује да се неће сама противити, већ да ће и код других сила помагати Србију ако она евентуално дође у положај да добије каква територијална увећања у правцу своје јужне границе изван Нобопазарског Санџака.

Иако је Пироћанчева влада била наклоњена мењању спољне политике и била за политику наслона на Аустро-Угарску, кнез Милан није ипак смео упознати Гарашанина и Пироћанца са својим планом о уговору са Аустро-Угарском, тим пре што је претседник Пироћанца уопште био против склапања тајних уговора, што би ис-

користили опозиционари да компромитују владу и њену политику. Зато је кнез преко Чедо Мијатовића почео преговарати са Аустро-Угарском о закључењу уговора без знања владе и пристао да тај уговор тражен из Беча склопи, а изгледа по свој прилици да га је још раније био потписао у Бечу, што никако доцније није хтео да призна својим министрима, него им је саопштио да је то само пројекат. Када они нису хтели да пристану на њега, изјавио је да неможе да отступи од њега јер је већ дао своју кнежевску реч. Када је влада остала непопустљива, кнез се нашао у врло незгодном положају, јер су сви министри поднели оставке, и ако би их уважио морао би узети као нову владу или Ристића или радикале, који су били опозиција и постали су од социјалистичког покрета Св. Марковића, што му је било још незгодније, јер је Ристић био у опште против те политике.

Али пошто се министри нису противили целом уговору, шта више и они су сами сматрали да треба направити неки уговор, него су били апсолутно противни четвртном члану, по коме Србија није смела правити политичке уговоре са другим државама без претходног одобрења Аустро-Угарске, што је било незгодно, јер би Србија изгубила много од своје независности и суверенитета, најзад се нашао излаз томе, што је за министра спољних послова био постављен Милан Пироћанац, који се тада спремао на свадбено путовање и стављено му је у задатак да покуша да преговара, да се та штетна одредба ублажи и измени.

На то је кнез бар формално пристао а и Аустро-Угарска је увидела тежак положај кнеза и потребу попуштања те је одредила за преговоре делегата Калаја, начелника министарства, управника Босне, првог заступника министра, ранијег генералног конзула у Београду, који је због тог одлично знао српски и познавао прилике на Балкану. Том је приликом Пироћанац резонувао, да је сама Аустро-Угарска на Берлинском конгресу радила да Србија добије самосталност, а сада та иста Аустро-Угарска јој одузима независност чланом четвртим и тражио је његову измену. Она се међутим бранила да је то само обична редакцијска грешка и Калај је пристао да се тај

члан измени и да гласи, да Србија не може ни са једном другом државом закључити неки уговор, који би био противан овом уговору. Међутим, кнез Милан је направио један нечубен скандал, збиља акт близак издајству, јер је том приликом написао писмо министру унутрашњих дела, Калају, у коме је рекао: „Ја сам морао да одобрим Пироћанцу да тражи ревизију. Али, ја, као кнез, остајем при својој кнежевској речи“. То један владар није смео да учини, али Милан је у овој прилици више болео да се покаже да је чврст на речи, него да сачува интересе своје земље. Али Аустро-Угарска је била разумела његов положај и није поклонила никакву пажњу обом писму, што се види из тог да је приликом склапања уговора са Румунијом 1886 год. она имала у виду исправљени Пироћанчев текст а не Миланов ранији пројекат.

Овај је уговор био закључен на десет година, али је доцније више пута мењан и допуњиван одредбама чисто династичког карактера, али је најинтересантије то, да је тај уговор остао познат само једном врло малом броју људи, па чак о њему нису знали, ни појма имали, ни сви министри спољних послова за време кнеза Милана и краља Александра. Њега је први орјавио министар Стојан М. Протић 1908 год.

Кнез Милан је био врло нервозан, расејан и неуравнотежан, да је често правио такве испаде, који се немогу схватити, нити ма чим правдати. Тако је своје најинтимније породичне несугласнице и сукобе са краљицом Наталијом изнео на јавност и својим чудним абнормалним поступцима створио низ нечубених скандала, наговарајући немачку полицију да на улици у бањи Визбодену грубом силом отимају краљици из наручја рођено дете (Александра), чиме је упропастио будућност своје синове, који је онако трагично забршио.

Стварно је било бесмислено што је Милан без знања владе закључивао тајне уговоре, а његово тајно писмо је значило праву дрскост са његове стране, али поред свих својих великих мана, Милан је имао и једну врлину: да врло добро види догађаје. Многи су схватили „Тајну конвенцију“ од 1881 год. (То је био уговор а не конвенција

али тако је назван тај уговор) као издајство земље, тако су партиски противници теретили напредњачку владу да је издала земљу, па у неколико, изгледа, тога је мишљења био и сам краљ Александар Обреновић, али кад се дубље погледају догађаји и прилике суд ће бити сасвим другачи.

„Тајна конвенција“ је у почетку била врло корисна за Србију, јер је било очигледно да Русија неће моћи помоћи Србију у оном моменту, када јој је Аустро-Угарска могла највише нашкодити, јер је Русија била ослабљена и забављала се на страни Бугарске, а Србија је била остала на милост и немилост Аустро-Угарске.

Аустрију која је у германској конфедерацији раније водила прву реч, Прусија је истиснула из немачког савеза ратом 1866. г. и у Версају 1871. г. изврши уједињење Немачке и проглас царства. Али Немци су бидели да Тројецаски савез неће бити дугог века, те Аустро-Угарској дају улогу авангарде германског продирања на исток. Већ седамдесетих година она се интересује за Босну и Херцеговину и почиње уцењивати Русију да их добије као залеђе Далмацији, а поред тога Немачка биди своје интересе на истоку и тамо гура Аустро-Угарску. Лукави кнез Бизмарк пошто се миомишао са Русијом бојећи се француског ребанша за изгубљени Алзас и Лорен са 5 милиарди франака ратне штете поправаља раније држање према Аустро-Угарској и ублачи је у двојни савез 1879. год. где ублачи и Италију 1882. г. тада је Италија добила Венецију, а Аустро-Угарска Далмацију, Босну и Херцеговину и тако се приближила бардарској и моравској долини, имајући само још једну етапу па да може лако продирати на исток. Још је један врло важан разлог руководи Милана да се приближи Аустро-Угарској: Тада 1881 г. Русија, Немачка и Аустро-Угарска већ беху склопиле један тајни уговор, по коме су последње две признале Русији њену утицајну сферу и спајање Русије са Бугарском, дакле оно што је био забранио Берлински конгрес. А оне су Русији ставили на знање да не мисле изаћи из Босне и Херцеговине, него да ће их анектирати. То је Русија одобрила иако је било на штету Србије. Пошто је кнез Милан стајао у врло интимним безама са престолонаследником Рудолфом, беробатно је морао знати за овај тајни уговор.

Да се приближе ове две државе било је и других специјалних разлога, јер је Аустро-Угарска била направила велику погрешку помажући малобројнији католички елемент противу многобројнијег православног живља, те је много страховала да се православно становништво не побуне, које би могла и Србија помагати. Са друге стране Србија је још била обична оријенталска државица, која још није имала добар закон о војсци, нити је школска настава била обавезна. Тек је тада за просвету много урадио Стојан Новаковић, а Пироћанац је хтео да донесе нове законе о просвети, штампи, независним судовима и нови државни устав, једном речи, Србија је стајала пред великим реформама за које је требало доста времена. Сам претседник владе, правник и државник, Милан Пироћанац, питао се у том времену шта би било да се јави устанак у Босни и Херцеговини у који би се уплела случајно и Србија, па да Аустро-Угарска умаршира с војском у Србију? Ко би јој помогао? Она би претрпела јавну бруку и окупацију. Из тог се види да се Србија на овај начин морала осигуравати, док год Русија не ојача да може поново играти важнију улогу у међународној политици. Обим је уговором Милан циљао још и на евентуалну помоћ ако би дошло до заплета на другој страни, што се биди и из текста уговора.

Кад се то све историски разматра, јасно је, да је тај уговор био врста политичке мудрости, јер поред свега наведеног Србија је имала да изводи корените реформе у свима гранама државне управе и да се европизира, затим кад се узму у обзир разни дугови, учињени ради грађења железница, ради набављања оружја и др. у моменту када је кредит Србије био врло слаб, скоро раван нули, тај је уговор био сасвим на свом месту. Он је био користан нарочито с економског гледишта, јер су Аустро-Угарска тржишта била отворена српској роби и свим производима, иако је било и то дозвољено да се жива стока превози у Пешту, а да обог уговора није било Аустро-Угарска је морала затворити границу и ометати српски извоз како би сама хтела. Отуда је ово после Берлинског конгреса био најважнији догађај за србију. Обо

је време мира и политичког затишја употребљено за опорављање од рата и извођење унутрашњих рефорама.

Мало доцније су се осетиле штетне последице раније закључено трговинског уговора, који је кочио целокупну привреду Србије и изазвао период криза и буџетских дефицита. А да би одржао у важности обавезе дате уговором Аустро-Угарској кнез Милан је зазео велику реакцију, нарочито 1880. г. када су и напредњачка странка и влада усвојиле програм либералне владе под Јобаном Ристића. Тада се јавља у целој земљи необично јака опозиција радикала, што је допринело да се борба још више заоштри. У моменту у ком је изгледало, да ће борба између традиционалних тежњи народне политике и аустро-филске конвенционе политике кнеза Милана ући у једну одлучну фазу, банкротирала је Бонту-оба Генерална Унија са којом је Србија била закључила уговор о зајму ради прављења железница. Банкротство се десило у јануару 1882. г. због кога се унутрашње борбе још више проширише, јер је постојао велики страх да Србија обим не претрпи велику материјалну штету.

Аустро-Угарска се била обезбавила „Тајном конвенцијом“, да ће помоћи код страних дворова да се Србија призна за краљевину, што ће и сама са своје стране учинити, кад Милан буде сматрао за најзгодније, да је прогласи краљевином, и 29 фебруара 1882 г. на захтев кнеза Милана Велика Народна Скупштина прогласи Србију краљевином, а Милана краљем. Али уздицањем државног ранга у времену највеће батре унутрашњих борби није изазвао тако снажан ефекат, какав се могао очекивати. Али је ипак проглас краљевине српски Народ радосно прихватио надајући се побољшању прилика, јер је Српски Народ преживљавао велико разочарење, које је обузимало цео народ после неуспеха у рату и због неочекиваног понашања руске дипломатије у Санстефанском уговору, затим сломљен стварањем Велике Бугарске и потиштен окупацијом Босне и Херцеговине од државе, која је била највећи народни непријатељ. Затим, због обог много је порастао углед владоца у очима српског живља у Аустро-Угарској и Турској, према томе, и ако овај догађај није донео нити претстављао неку материјалну корист, он

је био добитак у моралном смислу и Србија је постала као нека жижа, у коју су упирали погледе сви Срби, који су се налазили у другим државама. Овај догађај није био ништа изузетно, јер су Румунија и Грчка још раније постале краљевине, па је било право да то постане и Србија, која је пре њих била побела порбу за ослобођење. Можда је и овај разлог утицао доцније на кнеза Милана да објави рат Бугарској.

Речено је раније да је влада почела да изводи реформе у свима гранама државне управе, када су тек настале кризе и тешки дани. Образовање радикалне странке, која у сеоском живљу највећи број присталица, изазва и нов помет у старачком животу и са њим и огорчене међусобне борбе, у које се уплете и краљ Милан. У септембру 1883 год. на општим парламентарним изборима, и поред свих ограничења уставом од 1869 год. и поред велике полицијске пресије радикали су добили већину посланичких мандата. Радикали су се дијаметрално разликовали са краљем Миланом у погледу бољења спољне политике, јер су, место Милановог јединог спаса и наслона на Аустро-Угарску, хтели да воде политику наслона на Русију, и преко ње на Француску и Енглеску, чију је скорашњу будућу заједницу јасно наговештавала већ остварена политичка комбинација тројног савеза.

Они су били за ту политику тим пре, што је већ балкан све више почео да добија аустро-угарско обележје, те су у спољашњој политици Балкана истакли солидарност балканских држава и народа, као доследно продужење политике кнеза Александра и кнеза Михаила, пошто се у сваком погледу истицала Аустро-Угарска са Немачком као највећи непријатељ Србије и српског народа. Али Аустро-Угарска је вршила свој велики утицај на краља Милана и претстављајући русофилске тежње у спољашњој политици као чисто антидинастички покрет радикала, успела је да осујети сваку обаву политичку комбинацију, затим да дефинитивно одвоји Србију од Бугарске и да истисне руски утицај из Бугарске. Зато се краљ Милан окомио на радикале и створио је једно чисто чиновничко министарство. Затим, у септембру 1883. год. влада нареди да се од народа покупи оружје и да се изврши попис

стоје, што је било на свом месту и ишло у прилог започетих реформама, али што је протумачено као терор и то доведе до оружаних сукоба. Народ се успротиви оружјем нарочито у источним крајевима, у Зајечару и околини, по чему се оба буна и зове „Зајечарска буна од 1883. г. Милан је предузео законске мере и похашен је цео радикалски одбор, многи су радикалски прваци побегли у иностранство, многи осуђени на смрт и на робију. Многе је стигло стрељање, а многе је осуђене на смрт краљ Милан помилобао, међу којима и шефа радикала, Николу П. Пашића, који се за време буне био задесио у иностранству. Оба је буна стала живота првака радикалне странке. Заплибавши на тај начин и сам у међусобна партиска трвења, краљ Милан је довео на бладу напредњаке са Милутином Гарашанином, Пироћанчевим ривалом у истој странци, и изрази им и у скупштини већину.

Пловдивски преврат и Српско-Бугарски рат у 1885 години

Непосредно иза обих десио се још један догађај, који је изазвао поново озбиљну кризу на Балкану и који је довео до заплета Србије са Бугарском, а то је био Пловдивски преврат 18. септембра 1885 год. Још одмах после зајечарске и крајинске буне, било је дошло до сукоба и оштрих распри између краља Милана и Бугарске, која је била примила радикалске емигранте, као политичке кривце, затим, кад су Бугари силом заузели извесно српско погранично земљиште 1884 год. Милан је опозвао свог дипломатског претставника из Бугарске и најзад, дипломатски су односи били дефинитивно прекинати када је 18. септембра 1885 год. пловдивском официрском револуцијом без крви присаједињена Источна Румелија Кнежевини Бугарској. Дакле, једна група бугарских официра у Пловдиву изврши уједињење Источне Румуније и Бугарске, што је значило повреду Берлинског уговора, али, и поред тога овај је догађај имао много важнију позадину, јер је њиме била поремећена равнотежа на Балканском полуострву и са њим је на првом месту била погођена Србија,

Јер је Бугарска постала далеко јача и Србија је дошла према њој у врсту војничке потчињености, инферлорности. У сличан су положај дошле и Грчка и Црна Гора.

Ако би тако остало, било је јасно да ће Србија изгубити све своје наде у погледу Македоније, те је овај други разлог, поремећај равнотеже, био далеко важнији за краља Милана, него што је била повреда Берлинског уговора, и првенствено из тога разлога дошло је до рата са Бугарском. Дакле, Србија није могла дозволити то уједињење и било је само питање, како ће то спречити. Гледајући историски и разматрајући сам циљ рату, то сретство није морао да буде рат са Бугарском, јер је и јавно мињење јасно и кристално одређивало други правац рата, који је посматран историски, несумњиво, био много тачнији. Када је краљ Милан полазио с војском за Ниш, школска деца и народ, који су били у масама по улицама и прозорима испраћајући краља бикали су: „У Македонију! у Македонију!“ и то народно интуитивно осећање било је врло оправдано, јер је и рат са Бугарском значао само рат и борбу за Македонију и ништа више.

Али је краљ Милан остао чврст у својој намери, а изгледа да је, по свој прилици био и под утицајем аустроугарске дипломатије, јер је за време Пловдивског преврата био у Бечу, одакле је донео готов план, решење и намере да Србију уведе у рат и за њено даље поступање, што се лепо види из телеграма који је послат српском посланику у Цариграду. Још истог дана по доласку из Беча краљевим се указом стабља војска у мобилно стање, Народна скупштина се сазида у ванредан сазиб, обуштабља се слобода штампе, говора и забоди се цензура. Он је, несумњиво, сматрао да ће, поразом и неуспехом у унутрашњој политици, изгубљени ауторитет једино повратити једним спољашњим успехом и тиме себи омогућити одржање на престолу. Издао је наређење за мобилизацију, али она није била потпуна, јер се краљ био забавио са радикалима, сумњао је у њихову верност и из неоправданог страха од буне и револуције радикала извршио је само делимичну мобилизацију.

Тако је Србија, која је била војнички много јача од Бугарске, изашла на фронт само са својом стајаћом вој-

свом, у којој је било свега до 24 хиљаде војника, док је резерва била далеко јача. То је очигледно била велика погрешка краља Милана, који није смео тако мислити, пошто апсолутно ниједна политичка странка не би могла ићи толико далеко, да своје уске партиске интересе претпостави државним, тим пре што су и сами радикали са Николом Пашићем на челу из Бугарске молили краља и преклињали га да не ратује са Бугарима, него да српске трупе победе на југ, ка Скопљу, у Македонију, где га упућује цело јавно мишљење, а у ком случају и сами му нуде своју помоћ и акцију. Али, краљ Милан пун самопоуздања после угушења Зајечарске буне, оставши са владом која није имала бећину, плашећи се против себе револуције радикала, на коју му је бешто указивала Аустро-Угарска, зато сматрајући да ће једним спољашњим успехом најбоље сломити отпор радикала, истакао се као заштитник Берлинског уговора, а исто се сматрало, да се једном мора сукобити Србија са Бугарском, пошто је била окупацијом Босном и Херцеговином потиснута и упућена на југ.

Поред обе било је и других погрешака, тако краљ Милан, који је био чудног карактера, расејан, нервозан и неуравнотежан, просто је одбио да прими, а не да са њим разговара, бугарског министра Грекова, кога је пре тога хтео да пошаље у некој важној поберљивој мисији бугарски кнез Александар Братемберг. Затим је било грешака и у постављању војних заповедника, а једна је и та, што је сам краљ Милан био врховни командант трупа на фронту; затим при самим операцијама. На пример генерал Топаловић је на Сливници предлагао и саветовао да се српска коњица одмах пошаље на саму Софију, докле је српска војска била доспела и да се тако брзо оконча рат. Међутим, тај предлог није усвојен и направљена је још једна погрешка тиме, што се после првих успеха војсци дао одмор од неколико дана, што није смело бити, и тиме се дало времена Бугарима, да прикупе не само редовни кадар него да им дође још и сва резерва и народна војска из Источне Румелије, те се ратна срећа брзо окренула на страну Бугара, који јако потукоше на Сливници, затим заузму и Пирот, одакле су их

поново српске трупе истиснуле иако су биле знатно слабије. Да напоменемо само још једну знатну грешку а то је, поред тог што је Милан узео команду у своје руке, та што је он прецењивао своју, а потцењивао бугарску војну снагу. Према томе јасно је да највећу одговорност за овај бесмислени рат сноси сам краљ Милан. На самом фронту, бојећи се због неуспеха, а будући свестан да је тим изгубио сваки углед, краљ Милан се показао веома малодушан и покушао је да абдицира, а регентство да остави краљици Наталији, што она није хтела да прими, и од тога га је председник владе Милутин Гарашанин револвером упереним на њега одвратио и приморао да остане на престолу и да тако не убуче земљу у револуцију. Овај је пораз, а нарочито сукоб са краљицом Наталијом око васпитања престолонаследника и из других разлога, још више узрујао и иначе нервозног и душевно болесног краља Милана. На интервенцију сила, нарочито Аустро-Угарске, чији је посланик у Београду, гроф Кебенхилер одмах по поразу дошао на границу 27 новембра, склопљен је мир у Букурешту 3. марта 1886. год. и тај уговор има само један члан, чија је садржина да се врати стање какво је било пре рата-стааус кво анте белум. То је други Букурешки уговор по коме Србија територијално није ништа изгубила, али је губитак био у трошковима око вођења једног бесмисленог рата, затим у том што је морала допустити уједињење Источне Румелије са Бугарском, од када настаје нови полетан рад у Вардарској Србији на бугаризирању српског живља ножем и пушком уз помоћ страних конзула.

Одмах после пораза, крајем 1885. год., шефови либералне и напредњачке странке, где је још највише било присталица Обреновића, упуће краљу Милану један мемоар, у коме су му скренули пажњу на огромно огорчење које влада у народу, због скрханог поноса и достојанства народног, које би могло довести велике опасности и рђаве последице, ако би се занемарило, затим су позивали краља да земљи осигура ред и мир с поља и изнутра, јер се ране могу лечити само дугим временом. Али, краљ Милан је сматрао да је за сређивање унутрушњих прилика довољно да помилује осуђене вође радикала, а у спољашњој

политици је и даље остао уз Аустро-Угарску. Међутим у Бугарској, због борбе о утицај Руса и Енглеза, беше збачен кнез Александар Братемберг и 1886. г. доведен за виеза аустриски поручник Фердинанд Хобург помоћу чега се Аустро-Угарска још више утврди на Балкану.

Милану је стално у глави била мисао о абдикацији, о доношењу устава ради задовољавања оправданих народних тежњи, о осигурању престола за сина Александра и да се разбеде са краљицом Наталијом. Осећајући да обе своје намере неће моћи остварити са јако ослабљеним ауторитетом напредњачке владе, он поче правити разне комбинације са политичким странкама и збацивши напредњачку владу, јуна (првог) 1887. г., довео радикално-либералну владу са Јованом Ристићем на челу, која је остала до 19. дец. 1887. г., када се због несугласица разилазе радикали и либерали и на владу долазе сами радикали са генералом Савом Грујићем. Али се и они одржаше само неколико месеци. Најзад, да би донео устав, који би био као нека бладарска милост, зашто му је била потребна једна послушна влада, Милан повери владу 13. априла 1888. год. конзервативцима са Николом Христићем, човеком необично послушним и врло одушевљеним монархистом, који је више пута учинио драгоцене услуге Оареновићима.

Пошто је краљ Милан још раније био успео да помоћу немачке полиције отме сина Александра од краљице Наталије, која је била врло популарна у народу због чега се плашио њеног утицаја на сина, био се решио да се разбеде са њом и да је протера из земље. Са краљицом се незаконито разбео у јесен 1888. год. Затим је саставио уставотворени одбор, који је донео нови устав, који је ускоро Народна скупштина усвојила без дискусије. Нови је устав јавно мишење одабно очекивало и он је донет, као што га је још замишљао Милан Пироћанац. Овај је устав за оно време био необично напредан и заснован на принципу најшире слободе и њиме се у Србији заводи систем чисто парламентарне владавине, где министри долазе под надзор Народне Скупштине. Врло је интересно то, да један владалац који је био крајњи апсолутиста, који је радио што је год хтео, правлио тајне државне уго-

боре без знања своје владе и својим лакомисленим испадима наносио много штете угледу и интересима своје државе, пред силазак с престола донесе један од најслободумнијих устава у Европи. Доношење устава радикали су сматрали највећим успехом своје политике, а краљ Милан је у њему гледао најподесније средство да себе и династију избуче из великих криза и одговорности.

Пошто је то све учинио, Милан је сматрао да има право да себи одреди наследника, надајући се да ће и даље моћи да утиче на вођење државне политике преко свога сина. Пошто је придобио Јована Ристића да се прими за намесника, продужио је и допунио „Тајну конвенцију“, затим је одредио малолетном сину Александру намеснике: Јована Ристића и два врло позната генерала Косту Протића и Јована Велимарковића. Са намесницима је направио један тајни уговор, по коме су регулисани односи дбора, затим по коме је имао право да живи у Србији по свом нахођењу и да може вршити надзор над васпитавањем сина, који ће се моћи састајати са мајком само једанпут годишње и то у иностранству, пошто ће њој бити ускраћен борабак у Србији. Затим је краљ Милан абдицирао са престола на исти дан када се раније Србија прогласила за краљевину, 22. фебруара 1889 год.

После овог радикална странка Саве Грујовића постаде свемоћна у земљи и покуша да земљу реформама подигне у материалном, финансијском и моралном погледу, у чему ју је на све начине отворено ометала Аустро-Угарска. У јесен 1890. год. изненада дође у Београд краљица Наталија и влада Грујовића паде решавајући дборско питање, а замени је влада Николе Пашића 23. фебруара 1891. год. која то питање реши на тај начин, што су и Милан и Наталија морали ићи из земље. Да би пристао да напусти Србију Милан је добио награду од милион динара, а краљица је протерана силом. Ускоро је Милан из Париза дао једну изјаву, која је озаконена у Народној скупштини, а по којој се свечано одриче свих прѣва и прерогатиѣа, која је у Србији имао по уставу, па и самог држављанства, за што је од Русије био награђен са 2 милиона франака, али он није био доспедан овој изјави и све до своје смрти се

мешао у државне послове у Србији, доприносио много и иначе несређеним приликама у земљи.

Кад је умро намесник Коста Протић желео га је заменити министар председник, Никола Пашић, око чега су настале свађе, па и између два намесника, који узеше владу од Пашића и дадоше је либералу Јовану Авакумовићу 9. августа 1892. г. која је у претстојеним изборима добила одрешене руке. Али на изборима су и влада и опозиција добиле подједнак број мандата т. зб. **пата карте** (9. марта 1893. г.), али влада није хтела да отступи, због чега је у земљи настала оторчена борба, коју пресече, по савету Миланову, краљ Александар првим државним ударом, прогласивши се пре времена пунолетним. Прву је владу образовао са радикалима Др. П. Докић, у коју су ушли и 11 напредњака и један либерал а ранија влада либерала Авакумовића беше стављена под суд због учињених недела

Србија за време владе краља Александра Обреновића

Што се тиче спољашње политике и дипломатских односа краљевине Србије за време владавине краља Александра Обреновића, о том се не може говорити пре него се покуша изложити њена унутрашња политика. Она се оличава у низу великих хуљивих државних удара, заплета промена влада, у бесциљним борбама и међусобним трбењима политичких и народних снага. Обо је само могло да припреми онакав расплет, свршетак и исход земље из једне страховите конфузије једном страховитом трагедијом, иза које се тек почиње разбедравати магловити терен и силе почињу узимати исти смисао и паралелан ход ка сређивању земље и отклањању узрока бесциљним међусобним унутрашњим борбама и трбењима.

Краљ Александар је почео своју владавину државним ударом, прогласивши се пре времена пунолетним 14 априла 1893. г. када је збацио намеснике и узео државну управу у своје руке а под изговором да то ради у име устава и у његову одбрану. Он је то вероватно учинио под утицајем краља Милана, који је био љут на намеснике зато

што су допустили, да се његова париска изјава озакони.

Нова је влада била радикалска и имала је огромну већину са Ђокићем на челу.

У септембру 1893. г. краљ је посетио Милана у Абацији, отада, вероватно под утицајем Милановим, настаје велико неповерење између краља Александра и радикала, које је нарочито нагло расло од тог момента, када у скупштини шездесет народних посланика затражи да се резервистима дадне оружје. Кад је умро Ђокић поново је на владу дошао генерал Грујорић чија је влада поднела оставку чим је у дбор дошао краљ Милан 21 јануара 1894 године.

Нову владу су образовали изван народне скупштине извесни безначајни либерали и напредњаци (24 јан. 1894. г.) под Ђ. Симићем, која, по жељи Милановој, уступи место влади Светомира Николајевића, када је пензионисала председника касационог суда, који није хтео да суди мимо постојеће законе. То је изазвало велико негодовање у народу. Затим, 21 маја 1894. г. извршен је други државни удар, јер су краљ и влада суспендовали устав од 1888/89 год. и вратило поново „Намеснички устав“ од 1869. год.

Од тада почиње режим личне владавине. У октобру 1894 г. дође на владу Никола Христић, чија је влада имала задатак да поврати ред у земљи и да спробеде скупштинске изборе, на којима по жељи краља доби већину напредњачка странка 19 априла 1895. г. али је и даље остала влада Христића. Затим се сукобљава Милан са сином због тог, што је иступио из владе његов лични пријатељ, министар финансија, Вукашин Петровић.

Тада долази у Београд и краљица Наталија, која покушава да преко пријатеља измири сина са радикалима, који су тражили интеграцију режима, који је постојао пре удара 1894. год.

Иза Христићевог владе у 1895. г. Александар је довео на владу напредњаке са Стојаном Новаковићем, који су добили већину на Христићевим изборима. Због покушаја да победе спољашњу политику путем ка независнијег разбитка и због новог устава влада дође у положај да се дбору јако замерила и крајем 1896. г. Нова влада је пала, због тога што је била одбила позив, да учествује у про-

слаби хиљадугодишњице доласка Мађара у Европу, у чему је краљ Милан гледао врло тежак злочин.

Сада је дошао на владу Ђ. Симић са једном половином радикала и са другом половином неутралних чланова (29 дец. 1896. г.)

На новим изборима по уставу од 1869. год. радикали су добили већину, а у јесен 1897. г. био је најурен кабинет Ђ. Симића.

Затим, 23 октобра исте године дође на владу реакционарни кабинет Владана Ђорђевића, чија је влада трајала око три пуне године, које су у нашем народу познате као три године мучења и политичких безобзирних шиканирања под теретима, глобама и насиљима.

Речено је да краљ Милан није остао доследан својој париској изјави, да се одриче свих својих права и прерогатива по српском уставу у Србији, али он је више остао доследан својим скривеним намерама, које је имао при абдикацији са престола, да ће и даље утицати на политику Србије преко свога сина, што смо већ до сада више пута видели и он у том иде све даље. Тако је у децембру 1897. г. био постављен за команданта активне војске у Србији, а у јулу (6) 1899. г. извршен је покушај атентата на краља Милана, за који постоји мишљење да га је био удељено сам Милан. Због тога се забележи ванредно стање и установи се преки суд, када је настало гоњење радикала, где је био умешан и прет аустро-угарске дипломатије.

У јулу 1900. г. краљ Александар је збацио кабинет Владана Ђорђевића и објавио женидбу са женом (удовом) инжењера Машина, Драгом Машин и преко нобе владе т. зв. „Свадбеног Министарства“ објави да свако може без одговорности убити краља Милана, ако само буде покушао да пређе у Србију, који је већ у фебруару идуће године умро у Бечу (11-11 1901).

За време владе Миланове од 1881. год. 1900 Србија је била јако оптерећена државним дуговима, којих је било деветнаест у износу око 457 милиона франака, што је било изазвало велике буџетске дефиците.

У Фебруару 1901. г. била је извршена реконструкција владе, у коју су ушла и два радикала, јер је требало израдити нови устав.

На дан 19 априла 1901. г. краљ је октроисао устав, који је био израђен по оном пројекту устава Побаковића из 1896. год. а који претставља као неки компромис постигнут између двора, радикала и напредњака.

По обом је уставу у Србији први пут био установљен Горњи дом-Сенат.

После новог устава на владу је дошао др. Михајло Ђујић, чија је влада имала највише успеха у сређивању финансија. У обом се времену десио још један велики скандал, који је раније пратио последње Обреновиће, краљица Драга, пошто није имала деце, за којом је увек жудела, решила се да краљу и народу подметне дете које би родила њена сестра, и намеравања је подвала изазвала велику сензацију. Затим, краљица је желела и маштала да буде заједно са краљем свечано и званично примљена на руском двору, у чему нису имали успеха и краљ Александар се потпуно у спољашњој политици ослонио на Аустро-Угарску као и краљ Милан.

У октобру (14) 1902. г. дође на владу П. Велимировић, а после непун месец дана замени га реакционарски кабинет Цинцар Марковић. Али 6 априла 1903 г. краљ изврши један велики удар, јер је суспендовао устав од 1901 г. укинуо све законе који су били донети по томе уставу, сменио све судске и административне чиновнике који су постављени по томе уставу, отпустио све доживотне сенаторе, распустио Сенат и Народну скупштину и заказао нобе скупштинске изборе. Када је то све био извео, врати у живот законе по уставу од 1869. г. („Намеснички устав“), а после неколико часова врати устав од 1901. г.

Када се има у виду једна тако бурна владавина, владар који је био немоћан или није хтео да се дигне изнад партиских борби и међусобних трвења, него је и сам у њих заплибао, извршио низ великих удара, који је целу владавину провео у неком чудном лутању и тражењу пута који никад није нашао, (онда мора бити јасно, зашто је у народу тињало једно снажно огорчење, које је нарочито испољено на изборима 1 јуна 1903 год., на којима су се узаржале од гласања све странке и када је у скупштину дошао само један опозиционар. Из тога народног огорчења и у сагласности са народним расположењем створила се

једна официрска забера у намери да спасе земљу од даљих претурбација и државних удара, који су снажно били уздрмали и потресли целу земљу, а која је, после неколико опомена у тренутцима учесталих пријема немачког и аустро-угарског посланика у двор, насилно продрла у двор и изврши један страхан покољ. Између 10 и 11 јуна 1903 год. једна група официра заверника продревши у двор уби краља Александра Обреновића, краљицу Драгу, министра војног, првог краљевог ађутанта и два краљичина брата, чиме је завршена влада Обреновића. Оба заверника није била у беги ни са једном политичком партијом, него су официри сматрани за своју личну срамоту стање у својој земљи и решили су да му учине крај.

Краљ Петар Велики — Краљ Ослободилац

Одмах по извршеном пребрату 11 јуна 1903. год. образована је револуционарна влада, која је вршила и владаочева власт и која поврати у потпуности оно политичко стање, које је било по уставу од 19 априла 1901. г. до последњег државног удара, а 15 јуна састали су се Сенат и Народна скупштина, да земљи донесу устав и да изаберу владоца. Са извесним изменама усвојен је и побраћен у живот устав од 1888/89 год. а за краља је једногласно изабрат **Петар Карађорђевић**, који се налазио у Швајцарској, а који је у народу био необично популаран, бољен и познат, о коме су се као о храбром, неустрашивом народном борцу и усташу Перту Мркоњићу, стварале праве легенде. Прослављен у француско-пруском рату, као официр страначке легије, по општем народном веровању, био је најбоља гаранција за спас од Германа. Затим, као Петар Мркоњић био је познат по својој храбрости и патриотизму још из устанка 1876. г., а својом социјалном исправношћу, благом и уравниоуженом нарави, поштењем и слободоумношћу која се најбоље огледала у његовом преводу чувеног дела „О слободи“ од **Џона Стјуарта Мила**, које је и поред свих забрана читано у Србији као владалачко „Вјерују“, био је за народ оличење спаса оличење прогреса, среће, консолидације, јединства, снаге,

мобеде и слабе, зато је и од Сената и Народне скупштине био једногласно изабрат и нарочита га је делегација свечано допратила из Женебе у Београд 25 јуна 1903 год.

Он је још у самом почетку своје владавине обележио принципе своје владавине, чисто националне политике, како у унутрашњим тако и у спољашњим односима. Забеде се чисто парламентарни систем владавине, изврши се подела власти, а одговорност за вођење државних послова постави се на једну ноћу, зараћу и одређењу основу, спробедоше се пуне грађанске и политичке слободе, забеле се самоуправни систем у свим административним јединицама — општинама, срезовима и окрузима и први пут, после читавог низа година лутања и трбења снага у безциљним међусобним борбама и штетним трзавицама, политички живот уће у нормалан колосек и нова политика поче једном полетном делатношћу на свима пољима позитивног стварања.

Међутим, ни доласком краља Петра нису се могле брзо средити све прилике, јер је парламентарно стање било доста отежано цепањем радикала на старе и самосталне радикале и на општим изборима (22 септ. 1903. г.) једни и други су добили подједнак број посланичких мандата и били су приморани на једну коалициону, компромисну, владу под генералом Савом Грујовићем, са задатком да уреди растројене и упропашћене државне финансије. Али убрзо је дошло до раздора по питању о наоружању и изградњи железница, чија су се брза решења сама по себи и земљи и влади императивно наметала и тек доласком за министра финансија Др. Лазе Пачу, решено је одлично и дефинитивно финансиско питање. Тако је 1903 годином завршен тридесетогодишњи период буџетских дефицита и већ 1904 год. било је преко шест милиона динара буџетског суфицита. Тада се осетио један необично велики полет у свима правцима и углед Србије поче нагло расти у очима свих суседа.

У септембру (8) 1904 у Београду је крунисан краљ Петар, када је на свечаност дошло преко сто хиљада Срба, Хрвата, Словенаца и Бугара и после толико година пригушених и замрлих нада у остварење, национални идеали поново оживеше. У беги са једном уметничком изложбом

држан је конгрес југословенске омладине, који је поздра- био краља Петра са: „Живео југословенски Краљ!“

Пошто се беху развили у начелним питањима старији и самостални радикали, коалициону владу Грујовића замени чисто радикалска влада са Николом Пашићем, чија влада поче да решава питање наоружања и изградње железница, због чега је требало закључити један зајам, а Аустро-Угарска покушаваше на све могуће начине да поново Србију потчини своме утицају, од чега се она срећно спаси. Колико је у народу било велико огорчење према Аустро-Угарској најбоље нам може посведочити та чињеница, када је влада самосталних радикала Љубе Стојановића у пролеће 1905 г. дошла и закључила државни зајам код бечке Унион Банке у народу је испољено толико незадовољство да га ни Народна скупштина није смела озаконити. Још у самом почетку владе краља Петра Аустро-Угарска је штампа наглашавала потребу своје владе да оружјем заузме Србију и тиме дефинитивно отклони највећу препреку своме продирању на исток, а за владе самосталних радикала Србија улази у распре и у царински рат, „србињски рат“, са Аустро-Угарском и неуговорно је стање трајало све до 1908, или с малим прекидима чак до 1910 године.

Сада се први пут после српско-бугарског рата 1885 год. почиње радити на зближењу Срба и Бугара, и то да се прво сарађује солидарно на економским питањима, иза чега би тек следовало закључење политичких и војних савеза. И интересантно је напоменути, да је све, што је у томе правцу покушано или предложено из Београда, у Бугарској примано са раширеним рукама и великом предусретљивошћу, у чему је еластични и лукави Никола Пашић прозreo постојање неких скривених намера и намерно је одлагао преговоре, само да би их докучио. Али чим је на владу дошао Љуба Стојановић, закључио је (9 јуна 1905) тајни уговор о царинском савезу с Бугарском. Дакле, створена је једна економска, приредна и трговачка заједничка територија од Србије и Бугарске. Али, пошто је тада истицао рок трговинском уговору између Србије и Аустро-Угарске, од које је Србија била зависна те ју је могла шиканирати и шкодити јој, решено је да тај уговор

остане апсолутна тајна, али 3 јануара 1907 г. ноћа бугарска влада, по наредби, или жељи, Фердинанда, изнесе овај уговор пред Народно Сабрање, где је усвојен акламацијом.

Управо су тада вођени преговори са Аустро-Угарском и био је постигнут споразум, да се истекли уговор продужи прво до краја 1905 г. затим до 14 марта 1906 г. с тим да се до тада мора закључити нови уговор. Аустро-Угарска је одуговлачила преговоре, отежавајући их тим што је постављала нарадоксалне захтеве, тражећи од Србије најшире и пуне повластице за своје производе из безене у Србију, док је у исто време сама укинула додашње повластице, које су имали Срби при извозу својих продуката у Аустро-Угарску, што влада није могла да прими и сукоб је био неизбежан. Непосредни повод сукобу било је објављивање у Бугарском Народном Сабрању тајног српско-бугарског царинског споразума, што је Фердинанд учинио по обавези у тајном уговору са Аустро-Угарском, који је доцније открио у Сабрању бугарски министар председник Др. Радославов. Аустро-Угарска се по том уговору била оббезала, да ће, за услуге, које Фердинанд буде учинио у корист германске политике, помагати и чувати династију Хобург, да ће помагати бугарске претензије на Балкану и њена територијална увећања у Македонији до Струме и Родопа и да ће јој обезбедити права на један део источне Србије. У осталом бугарски је двор више пута поновио своје тајне услуге Бечу и Берлину на рачун бугарских и опште балканских интереса; тако је, по свој прилици, краљ Фердинанд открио поменути дворобима и уговоре о балканском савезу од 1912 год. иако су морали бити апсолутна тајна за свакога сем за руски двор.

У месецу јануару (14) 1906 г. Аустро-Угарска је енергично захтевала да се Србија писмено оббеже и обећа да ће се одрећи уговора о царинском савезу са Бугарском и да га неће износити пред Народну скупштину, на што се Србија оббезивала да уговор неће износити пред Народну Скупштину све док год не буде постигнут споразум и потписан уговор са Аустро-Угарском, када ће у уговору са Бугарима изменити све оне одредбе, које се прогибе

садржини новог уговора са њом. Али то Аустро-Угарска није усвојила и 22 јан. 1906 г. прекинути су преговори, а затим је Аустро-Угарска затворила границу за увоз свих производа из Србије, на што је и Србија одговорила истим мерама, и тако је почео царински рат који је трајао скоро до 1910 год.

У мају 1906 г. иза владе самосталних радикала Љ. Стојановића долази влада радикала Николе Пашића, која је дефинитивно одбила формулисане захтебе Аустро-Угарске, да се Србија оббеже, да ће дати најбоље концесије за њене индустријске производе и да у њеним фабрикама изврши наруџбине целокупног свог наоружања, што Србија никада не би могла имати поберења и влада је у потпуности одбила све те захтебе. Сада је аустро-угарска дипломатија била нарочито активна радећи на све могуће начине, да спречи помоћ и дипломатску интервенцију других држава, нарочито помоћ Русије и Француске, ма да руски гроф Ламздорф сматраше да је руско мешање у ову борбу потпуно излишно, а и Француска беше узета на другој страни. У овој жестокој и неједнакој борби малене Србије са германским цином, који прети и далеком истоку и великим силама сви су се чудили смелости малене Србије, у чију победу нико није веровао. Али је српска влада покушала да нађе излаз на другој страни и успела је да свој извоз упуту преко Солуна, Дубањом и преко Бугарске. Тако је нашла још боље пијаце и веће цене у Египту, Француској, Италији и друге. Тако је Србија и зашла из обе борбе као победилац са великим користима у свима гранама своје привреде и радиности, што се нарочито види из тога, да је за време трајања царинског рата Србија побеђала свој извоз за неколико милиона динара више, него што је био док су били нормални трговачки односи са Аустро-Угарском. У исто време, прилагођавајући производе бољим новим пијацама, усавршена је знатно целокупна привреда и подигао са квалитет производа.

У децембру 1906 г. Србија је у Француској закључила један зајам ради изградње железница и извршила је поруџбине целокупног бојног наоружања у француским фабрикама, а у почетку 1907 г. склопила је трговинске уговоре са Француском, Енглеском, Италијом, Турском,

Румунијом и Швајцарском, што је било од великог значаја, нарочито да потенцира победу Србије над Аустро-Угарском, која се беше јако и нервозно узнемирила и забринула за своје планове.

Због обих успеха Србије, било је странки и струја у Аустро-Угарској, које су биле зато, иако је постојао страх да се свет не запели, да се Србија позобе да приђе на страну Аустро-Угарске, а у случају да то одбије да се оружјем покори. А заједнички министар спољних послова, барон Ерентал у свом чувеном експозеу у комисији за спољне послове објавио је план, (27 јан. 1908), по коме ће се безати аустро-угарске железнице са Солуном и Средоземним морем преко Нобопазарског Санџака, Косопа и бардарске Србије, наглашујући да је сада и Аустро-Угарска, преко Босне и Херцеговине, балканска земља, која гледа основу свог будућег развитака у постављању обе будуће железнице, за чије постављање треба хватати нарочито погодно време. Нагласио је да је пруга до Вардишта готова, да се и српска одговарајућа пруга гради и да је наређено амбасадору грофу Палавичинију, да у Цариграду изгради одобрење за изградњу пруге преко Митровице, чија би изградња одмах почела. Ударио је гласом, да се апсолутно мора истрајати на изградњи пруге Увац — Митровица, пошто она отвара нове перспективе у погледу железничких комуникација, јер, дошавши преко ње у безу са суседним железницама, моћи ће да упуте своју трговину преко Сарајева директно за Јеђејско и Средоземно море, а безама са турским и грчким железницама могли би спојити своје центре Беч, Пешту и Сарајево са Атином и Пирејом и тако би централна Европа била у директним безама са Египтом и Индијом. „Ми смо на вратима истока, где су тешки проблеми за решавање многобројни, наш ће се глас чути само ако је наша мишица јака.“ забвнио је барон Ерентал.

Ово је утолико важније, што ту треба тражити, у овој политици и у економским моментима, који се обде снажно наглашују, један од најачих узрока доцнијем светском рату.

Оваквим Еренталовим планом била је угрожена Србија, јер би стегнута германским ланцима била изолована од целог света, тим би били доведени у питање сви њени

постигнути успеси и преоријентисања за време царинског рата. Али, за Србију је била велика срећа, што су се њени угрожени интереси поклапали са интересима великих сила Тројнога савеза — Француске, Енглеске и Русије, којима је у питањима нових политичких комбинација на Балкану приступила и Италија, и цела је 1909 г. била испуњена разним дипломатским трансакцијама (погодба, нагодба) и дискусијама о разним железничким плановима на Балкану. Позивајући се на принципе политичке равноправности на Балкану, истичући то као своје животне интересе, Србија је тражила да изађе на море и да ступи преко Румуније у беги Русијом, а преко Албаније са Јадранским и Средоземним морем, и тако је покренула питање о подизању Трансбалканске железнице, која би ишла од Радујевца Тимоком, преко Ниша, долином Топлице, преко Косова, Призрена и долином Дрима до Медове, са Краком који би везао Црну Гору преко Пећи и Подгорице до Бара. У Србији је већ било и озакоњено грађење оног дела обе железнице, који је прелазио преко српске територије.

Аустриски железнички план искључиво је садржавао германске политичке претензије, јер су већ постојеле готобе пруге: Беч — Београд — Ниш — Солун за 180 км. краће од нових пруга Беч — Сарајево — Митровица — Скопље — Солун. Око германског и српског пројекта су се груписала два фронта сила, који су се јасно оцртавали не само у решавању источног питања, него у опште у светској политици. За изградњу обе пруге преко турске територије у Цариграду је тражено одобрење (12 марта 1908 год.) и у том су српског посланика помагали амбасадори руски, француски, енглески и италијански, а у Паризу се образовао нарочити одбор банака, које су хтеле да предузму изградњу и експлоатисање обих нових железница. За дунавско-јадранску железницу се образовала нарочито енглеско-италијанско-француска финансиска група.

Пошто је овај план потпуно паралисао аустро-угарски санџачки план, под наговором Аустро-Угарске, а у намери да паралише српски железнички план, појави се и Бугарска са својим планом и захтевима да јој се дозволи изградња

две пруге: Једну преко Скопља за Јадран, а другу преко Сереза за Једрејско море; затим и Грчка тражаше две пруге: једну за Балону, а другу за Солун, у чему и једну и другу много помагаше Аустро-Угарска и Немачка. Али сви су планови били прекраћени важним догађајима: Анексијом Босне и Херцеговине, револуцијом Младотурџака и др. о којима ће бити говора.

Развој македонског питања и борба с Македонију

О македонском смо питању у неколико говорили приликом говора о стварању Бугарског Егзархата, али сама важност овог питања је толока да му се мора поклонити већа пажња. Још на Берлинском конгресу је донета једна одредба, да ће се у Македонији спровести и извршити реформе, али се није решило и када да се донесу и како ће се донети, те до њих није дошло све до 1908 год. с једне стране због тог што поједине силе, као на пример Енглеска, имаћаху највише рачуна да се одржи постојеће стање а с друге стране, оне силе које су биле за доношење рефорама нису се могле сложити у питању, како их треба спровести, због чега до њих није ни дошло.

Међутим, у самој Македонији је стално долазило до сукоба и борби између разних народности које су је насељавале, где су Бугари имали преимунство, нарочито после стварања Егзархата, јер су уза се имали школу и свештенство. Пошто су Бугари успели да присаједине Бугарској Источну Румелију Пловдивским пребртом 1885 год. стално су сањали и радили на том, да на сличан начин добију и остали део Велике Бугарске у границама, које јој је био обележио Санстефански уговор, а нарочито Македонију, за коју су мислили да је добију на сличан начин као и Источну Румелију, због чега се баци на терен активне пропаганде пушком и ножем опијено победом егзархатско свештенство и учитељи, у намери да у Македонији изазову нереде, помоћу чега би пред Европским форумом доказали неопходност решења македонског питања.

Бугари су желели да Македонија добије реформама аутономију, а затим да је присаједине. Све су обе револуционарне и пропагандистичке акције водили нарочити комитети. Тако су неки Македонци из Софије крајем 1894 год. молили велике силе да се заузму за бугарски жибал у Македонији, а 1895 год. комитети су почели слати на терен и комитетске чете.

На конгресу комитета у Софији 1894 год. основана је т. зв. „Спољна организација“, која ће имати задатак да изазива интервенцију великих сила, а 1896 год. у Солуну и „Унутрашњу организацију“, чија је глава био Сарафов, који је убијен у Софији 1908 год., а која је са својим четата чинила велика зверства и насиља, уцењивала, судила и палила, убијала противнике и терором натеривала утицајније личности у своје редове и уништавала безобзирно све српске културне споменике, као књиге, натписе, манастире и др. Бугарски је Егзархат израдио успостављање бугарских епископија у Струмици, Битољу и Дебру од 1894 до 1897 год. а после крвавих борби и сукоба са Грцима 1897 год. добише и Срби за скопску епархију администратора, Фирмилијана Дражића, који је 1902 год. добио достојанство митрополита, затим су добили митрополита за велешко-дебарску епархију, а српске школе које су постојале и пре бугарских биле су сачуване и поред великих бугарских насиља. На основу успеха своје пропаганде Бугари су почели оспоравати Србима Македонију, која нијд била једна административна јединица са тачно одређеним границама и Бугари су повукли њене границе до Шаре, Дрима, Солунског залива и реке Месте. Покојни Јован Цвијић тврди научно да је средина Македоније јужно од Скопља, на средњем и доњем Вардару, да обухвата крајење око Охрида, Битоља, Водена, Солуна, Дојрана, Струмице, Сереза и Кавале, допирући на запад до Преспанског и Охридског језера, а на истој до Струме и Месте.

Рекли смо да су у Македонији имали преимућство Бугари захваљујући околности, што су имали не само свештенство Егзархата, него и школе, јер где је год било црква могли су с правом подићи и школе, а где их није било требало је врло мало формалности, па да се дозвола

за отварање школа добије. Међутим Срби су врло тешко долазили до својих основних школа, јер, поред формалности, најтеже је било наћи потребног тјтора из грађанства из достичног места, зато што је он морао имањем и животом јемчити за испрабан рад такве школе, а што је било још горе за те крајење, као последица казне падала је анатема не само на њега и његову децу, него и на цело потоиство. Тако је бугарска пропаганда стабљајући историју и цркву у службу политици успела да придобије и омладину за себе.

Треба нагласити да су Бугари врло бешти у тој пропаганди, па су велики број младића, који су прво своје школовање добили у самој Македонији, слали на страну као питомце да то своје школовање усаврше и на тај се начин стварала једна врста класне интелигенције зв. „Бугараши“.

Доцније је тај полу-школовани пролетаријат избегао у Бугарску и тамо су и данас господари бугарске политике. Колику је разлику између Срба и Бугара створила политичка историја и колику је моћно сретство прететерљао Егзархат за одбајање Срба и Бугара, најбоље се види по обом примеру: Љубомир Милетић је рођени брат чувеног Светозара Милетића, који је данас професор, а раније је био учитељ у Серезу, његова су деца данас стопроцентни Бугари а он је најбољи бугарски шовиниста. Колику утицај пропаганде може да буде јак пружају нам најбољи пример Арнаути из јужне Македоније, који су путем школе добили потпуно грчки менталитет, тако да из њихових редова воде порекло многи чувени грчки рођољуби.

У Македонији је врло погодно поље за пропаганду како српску тако и бугарску, јер је Македонија насељена словенским живљем, чији језик није ни чисто српски, ни чисто бугарски, а са оба је врло сличан, али, ипак им је српски био ближи, што се нарочито види из тога факта, што су бугари за Македонију штампали букваре на свом македонском наречју, па им је ипак био потребан тумач међутим, доцније, када су Срби заузели Македонију, буквари су штимпани чисто српским језиком и није се осећала потреба за тумачем.

Али у прилог бугарске пропаганде ишло је и то, што су им и Турци убек радије излазили у сусрет него Србима, чије је име у Турској страшно збучило и значило разбојнике и бунтовнике, а нарочито од 1804 г., што су Турци идентификовали беру и народност, тако да су раније све припаднике Грчке цркве, без обзира на њихову народност, називали, сматрали и водили у књигама и исправама искључиво као Грке: „Ру милет“, а од 1870 г. све припаднике Егзархата Бугарима, „Блгаро милет“. Затим, као што смо и горе истакли, покрајине, које је осигуравао Егзархат привукле су много Срба и он је јако потстакао борбу и ширење бугаризма, тим пре што су Бугари били неослобођени, па су у Егзархату усредсредили све своје народне тежње. Он им брзо постаје главно сретство за одбрану и напад и моћан инструменат за пропаганду на нашу штету.

Очекивала се пропаст Турске и сви су народи: Срби, Бугари, Арнаути, Грци и Румуни, разбили велику националну пропаганду и акцију да тамо што јаче развију националну свест у своју корист, како би што више добили при евентуалној пропасти Турске. Ова борба, која има своје језгро још од стварања Бугарског Егзархата, нарочито је појачана после Берлинског конгреса, али је остала само борба школске пропаганде све до почетка двадесетог века, када прелази на четнички терен и тим улази у једну нову далеко опаснију фазу. Увидевши да њихова просветна пропаганда почиње да попушта, јер су се појавили и Грци са својим претензијама на Македонију иако нису на њу имали никаквих ни политичких, ни етнографских права, него су просто хтели да задобију један сасвим страни елеменат, који ни по језику ни по раси нема никакве сличности са њима (Грцима), Бугари су решили да четничком борбом окончају то питање.

У Македонији је дошло до оштрих борби, комитских сукоба, крвавих немира и турских репресалија. Као почетак четничке борбе био је устанак у битолском билајету, који је био узео широке размере и у почетку показао пуно успеха, али је доцније крваво угушен.

Све је то опоменуло и приморало велике силе, да биде неопходност покретања акције за реформе по чл. 25

Берлинског уговора, које је султан Абдул-Хамид хтео отклонити шаљући Хусеин Хилму-пашу за генералног инспектора солунског, косовског и битолског билајета.

Затим, 1902 год. на покушај да се убеди хришћанска жандармерија, побунише се Арбанаси и учинише сбирку покољ међу Србима у Пећи, Ђаковици и многим другим местима Старе Србије и Македоније, којом су приликом Арнаути и турски башибозлуци палили села и куће, пљачкали, убијали и вршили атентате, па и на саме руске конзуле (1903 год). Ова борба бугарских чета није била у почетку уперена противу Срба, али како су миграције учиниле да су се српски и бугарски језици тако испреплетали да није било никакво чудо ако се налазило на села ближе Бугарској где се говори чисто српски, или на другој страни села где се говори чисто бугарски, те се, управо за време док је вршено српско-бугарско и српско-хрватско братимљење у Београду приликом крунисања краља Петра 1904 год. бугарске чете почеше борити не само противу Турака и Арнаута, него и противу Срба. Срби почеше на то са своје стране образовати комитске чете, које ће се борити противу Турака и Арбанаса и бранити српски живаљ од Бугара, те тако Македонија постаде крваво поприште разрачунавања између чета српских, бугарских и грчких.

Обавке су борбе трајале од 1903 све до 1908 год. и тај се период може сматрати као период акције за културну реформу. У српске чете су са сбију страна ишли добровољци, од којих је велики број изгинуо, али су обе борбе знатно ојачале српску свест и дигле самопоуздање српског живља у Турској царевини.

Међутим, „Балкански комитет“ образовани у Паризу и у Лондону, и западно-европска штампа тражаху ефикасну контролу сила над Македонијом и напуштање начела статус кво-а, што је било и у намерама два најзаинтересованија владара руског цара Николе II и аустриског Франца Јосифа I, који су се споразумели о заједничком и дефинитивном предлогу за Македонију у Мирцштегу код Беча 2 октобра 1903 г.

По томе предлогу, требало је доделити генералном инспектору за поменута три билајета по једног руског и

аустро-угарског цивилног претставника, који би контроли-сали реформни рад; Затим, да организацију жандармерије избеде један генерал са официрима страних сила, којима би се морали доделити и одређени реони; да се наобом административном поделом боље групишу народности, да се у управу и судске установе у што већем броју убеду хришћани, а по евентуалним злочинима истрагу ће водити, уз помоћ руског и аустро-угарског конзула, једна нарочита мешовита комисија; да Porta направи насеља емигрантима, да поपालеним опрости порез за једну годину, да настаби реформну акцију, која је била пропала, а да се више не улотребљава башибозук.

То је после дужег опирања морала да прихвати. Организација жандармерије поверена је Италијану, Дефорџису, који је још имао пет помоћника, а официре инструкторе за жандармерију дале су силе: Аустро-Угарска, за косовски билајет, Италија, за битолски, Русија, за солунски санџак, Енглеска, за драмски, и Француска, за есрески, док су били изузети они санџаци, где је било Арбанаса.

После овога био се смирио покрет, али су комите и даље продужиле са упадима, те је лична и имовенска несигурност била врло велика, због чега су се многи Македонци иселили у Бугарску, где су се попели на велике положаје и у Бугарској су укorenили претензије на Македонију. Када се Porta успротивила убођењу европске финансиске контролне комисије, силе су окупирале турску царинарницу и телеграф на Митилени 1905 г. и тако су једном отвореном демонстацијом флоте савладали њен отпор, а 1907 г. Русија и Аустро-Угарска предложила судску реформу и све силе примораше Турску, да реформним органима у македонији продужи мандате до 1914 године.

Младо турски преврат и Анексиона криза

У ово време је настало велико врење у Турској, у којој је влада после Митхат-паше била убела апсолутистички систем владавине, где не само да није било парламента, него је воља султана значила све и деспотска владабина Абдул-Хамида II је упропашћивала земљу по-

литички и прибредно, због чега је створено велико незадовољство и међу хришћанима и међу просвећеним Турцима.

Нарочито је била позната велика расипност турског двора, где је младотурска револуција затекла у царском сарају око осам стотина самих кубара, место којих су доцније Младотурци поставили свега педесет. Тако је та незгодна владабина и упропашћивање финансија запречено револуцијом Младотурка.

Младотурци су млађи и напреднији турски елементи, потомци и присталице Митхат-паше, који је дао земљи први устаб, присталице либералног режима, људи који су се школовали на страни, одакле су донели нове идеје и либералније погледе на живот и државно уређење. Они су јасно видели да у великом делу царевине становништво турско није староседелац, да Турци и Муслимани стоје у врло малој сразмери према Хришћанима и да ће бити врло тешко одолети том напону националног ентузијазма и енергије, тим пре што су већ биле сазреле идеје о збацивању ропскога јарма.

Младотурци су били патриоте и хтели су да модернизирају Турску без мешавине страних сила, рачунајући да ће само тако моћи разбити сепаратистичке тежње појединих народности. Младотурци су тајна илегална организација, која је као таква од 1897 год. стално од владе прогоњена, а центар им је био у Солуну. Турска је влада прабрала велику погрешку, када је Младотурке прогонила из Цариграда и других већих места у далеке азијске провинције и у друга мања места где су могли несметано ширити нове идеје и лако налазити присталица. Тако су на пример једног пашу били протерали у Приштину, где су Младотурци дошли у додир и са официрима и придобили их за свој покрет, па и самог Шефкет-пашу, и већ у лето 1908 год. подигла се револуција.

Сукоби су прво избили у битолском, солунском и косовском билајету, а када је Солун акламирао покрет, дигнувши Европску Турску, Шефкет-паша пође на сами Цариград са војском, у којој је било врло много Јевреја, Словена и Грца, а врло мало Турака.

Пред опасношћу Султан Абдул-Хамид II био је при-

моран да дадне земљи Митхат-пашин устаб, у јулу 1908 год. по коме је проглашена једнакост свих бера и народности у Турској. Њим је потпуно срушен султанов апсолутизам и извршена једна демонстрација противу европског мешања у унутрашње ствари Турске. А да би у будуће онемогућили свако страно мешање, било у македонско, или неко друго питање, Младотурци су попут Монро-а, истакнули своје: „Отоманско царство Отоманима“.

Пошто је проглашена равноправност свих народности, сви су могли имати своје посланике у Парламенту. После овог су почеле попуштати комитске чете и комитске боје са хришћанским посланицима пришоше у новом парламенту Младотурцима. У априлу 1909 г. избила је противреволуција са паролем: борба за одбрану шеријата, на чију се страну наклони и султан, против кога сада пође солунски бојни гарнизон, комитске војводе са четама и једренски кор, те султан би збачен, а на његово место доведен султан Мехмед V.

У Младотурски парламенат су ушли већином млади и неискусни људи, који су хтели да забеду централизам и отоманизацију државе, да натуре језик и једна национална осећања свима народностима у Турској, па и сами Старотурци и Улеме који брањаху шеријат.

Треба напоменути, да су сви народи у Турској, сем Арнаута, били културнији од самих Турака.

У спољашњој политици Младотурци су се оријентисали према Аустро-Угарској и Немачкој, код којих су закључили и један државни зајам и од тада су стално остали на страни централних европских сила, па и у великом Светском рату.

Кад је у Турској извршен пребрат Аустро-Угарска се наша у великој незгоди, јер, правно узевши, Босна и Херцеговина су још увек припадале султану и Младотурци су тражили да се у отомански ноћи парламенат и из тих покрајина пошаљу посланици.

Пошто је раније било извесних распри око тога, коме ће припасти Босна и Херцеговина, оне су по Берлинском конгресу припале целој монархији Аустро-Угарској и над њима је имао врховну власт заједнички министар финансија, Фенијамин Калај, а сем тога у Сарајебу је постојала

једна брста владе са гувернером Калајом на челу, који је дошао да примени своју чудновату политику, који је, ме-сто да дадне владу и слободу староседеоцима, довео на управу Мађаре, Хрвате, Чехе, Пољаци и др. свакога само ако су били одани влади и почео је да ствара једну нову народност у Босни и Херцеговини. Појаба турскога устаба затекла их је у истом оном ранијем стању, јер не беху ни покушали да реше аграрно питање, нити су имали ма каквог политичког закона, него их је чак и некултурна Турска добила пре њих.

Аустро-Угарска је врло рђаво водила политику помажући малобројне католике против прабославних који су били у огромној већини, затим се обратила на другу страну да придобије и муслимански жибаљ, због чега је незадовољство широких народних маса све више расло. Они су ипак учинили доста материјалних услуга, мир, имање и живот били су загарантовани, али у погледу културном успех је био минималан, што се нарочито види из тога жалосног факта, да је буџет за полицију био већи него за настабу и просвету. Либерални устаб није се смео донети, а морао се неки лек тражити. Најзад су се режили да изврше анексију Босне и Херцеговине. (Треба разликовати анексију од окупације. Окупација је узимање у државину, док је анексија узимање у својину, или административно присаједињене једне области некој држави).

Да Аустро-Угарска изврши анексију била су два главна разлога: Прво, да дефинитивно утврди свој положај у Босни и Херцеговини, које су области правно још припадале султану, због чега беху позвати из њих посланици у турски парламенат да претстављају те привремено окупирание турске покрајине; а друго, да пробоцира Србију, која би Аустро-Угарској пружила побод за рат „да потпуно разруши српско револуционарно гнездо“, како Србију беше назвао барон Ерентал, и да је подели са Бугарском или у крајњем случају, да је компромитује у очима Југословенског народа у Хабсбуршкој монархији.

Да би имали више успеха и да би били сигурни од евентуалне акције Турске она убуче тајним договорима и Бугарску да прогласи своју независност јер је то питање већ било сазрело, што су све остале балканске зе-

мље већ раније постале независне и што је питање независности Бугарске у ствари било само питање санкционисања једног фактички постојећег стања. Тако су од 3—5 октобра 1908 г. аустро-угарски амбасадори предавали страним дворовима својеручна писма цара Франца Јосифа, којима је образлагао акт присаједињења Босне и Херцеговине. На дан 5 октобра исте године Бугари су прогласили независност Бугарске, а шестог је целокупна аустро-угарска штампа и бечке Службене новине објавиле анексију Босне и Херцеговине.

Тада је и Крит прогласио присаједињење са Грчком, чиме је снажно указано Русији на опасност Аустро-угарског утицаја на Балкану и на тајне беже и преговорне договоре са Грчком и Бугарском. Аустро-Угарска је сматрала да ће пред свршеним фактом све силе морати дати свој пристанак.

Истог дана када је проглашена анексија, руски министар спољних послова пред Думом је изјавио, да корак Аустро-Угарске није у реду, али, да у овом тренутку Русија не може ништа предузети, јер има безане руке, причему је мислио на рајхштатски споразум и пештански уговор, јер иако је овај уговор престао да важи, његов је дух и даље остао.

Дакле, Русија се налазила у незгодном положају, а остале су силе биле мало заинтересоване, да би ишле дотле да предузму нешто ефикасније. Руска сабезница Француска сматрала је своје мешање у то питање непотребним пошто и сама Русија ћути. Пошто је сама Енглеска на Берлинском конгресу предложила осталим силама, да се Аустро-Угарској даде мандат за окупацију Босне и Херцеговине, било јој је сада незгодно да ма шта предузима и зато је и она остала равнодушна.

Анексија је у Србији и Црној Гори изазвала велико огорчење и узнемирење, што није било од већег значаја, јер су се и Србија и Црна Гора позивале на начело народности, док међутим, нису имали ни правне ни историјске основе јер Босна и Херцеговина нису никад припадале ни Србији, ни Црној Гори.

Енергичним протестом Босанаца и Херцеговаца и дипломатском акцијом српске владе, коју је помагала Ру-

сија, српско питање се поставило на решавање пред Европом. Тројни споразум — Француска, Русија и Енглеска, — тражаше да се оба побреда чл. 25 Берлинског уговора расправа на једној конференцији сила што је барон Ерентал одбио, а пристајао је на сазиб конференције само у том случају, ако се анексија претходно призна као свршен чин.

Барон Ерентал је прво мислио да Србију подели са Румунијом и Бугарском, али, из страха од Европе, доцније је решио да је у обако згодној прилици силом освоји и да јој наметне ратну штету од пет стотина милиона динара, за коју би као гаранцију држао Београд до исплате. За овакав пребентивни рат престолонаследника Франца Фердинанда и ратничку странку помагао је немачки цар Вилхелм II, да би искористили тако побољну ситуацију, када није била за рат спремна ни Русија, ни Француска, нити Србија. Питање Немачке, упућено Русији 21 марта 1909 год., да ли пристаје да се без резерве укине 25 чл. Берлинског уговора, схваћен је као ултиматум и Русија је морала попустити.

Србија и Црна Гора су добро убилеле да ће за њих зло бити, ако досадашња препрека остане и даље између њих, зато су тражиле бар један коридор преко Новоназарског Сандака како би дошле у безу, што барон Ерентал није примио, него је од Србије тражио једну званичну изјаву, којом ће признати анексију Босне и Херцеговине и да њени интереси тим нису окрњени.

Велике силе су умиравале Србију, а, заузимањем Енглеске, да би се избегао напад Аустро-Угарске на Србију, пошто су аустро-угарске војне мере биле узеле опасне размере, Србија је 31 марта 1909 г. дала изјаву да свршен чин анексије Босне и Херцеговине не тангира њене интересе, да ће престати са протестима, да ће демобилисати војску и добровољце и да ће жибети у добрим односима са Аустро-Угарском монархијом.

Такође, и Порта је протествовала против анексије и прогласа бугарске независности и младотурски комитет је наредио да се бојкотије аустро-угарска и бугарска роба. Али 2 фебруара 1909 г. Аустро-Угарска је успела да Порта призна анексију за накнаду штете од 25 милиона

турских лира, које ће се Турској исплатити у року од 15 дана.

Том приликом Ерентал је учинио једну велику погрешку, што се одрекао свих права Аустро-Угарске која је, по Берлинском конгресу, имала у Новопазарском Санџаку и према томе одрицању имају се побући сви аустро-угарски војни гарнизони из Пљеваља, Прибоја и Пријепоља.

Зближење између Срба и Хрвата и српско-хрватска исалиција

Доласком на владу краља Петра, национална политика је добила велики полет. За време једнога дела владе краља Милана као и за време владе Александра Обреновића, спољна је политика ометана, јер није било могућности да се води једна отворена политика. Ми знамо да се краљ Милан ослањао на Аустро-Угарску и са њом је склапао конвенције без пристанка па чак и без знања Русије.

Међутим, у обо доба, па још и из раније, Русија је почела да јача, опоравља се од ратова и почела је да игра поново бажну улогу у свету. Сем тога, због рђавог искуства са Бугарима, Русија је хтела да се што више приближи Србији, а исто тако и Србија, чији су односи са Аустро-Угарском постајали све затегнутији, убијала је све више потребу и изражавала жељу да се приближи Русији. То приближење са Русијом било је утолико лакше, уколико је краљ Петар врло добро стајао код рускога двора, а после свога бављења у Цириху, послао је био своју децу у Петроград на војно школовање, у један корпус, где су били примани само синови највећег племства.

Тако су односи, који никада нису били непријатељски, пошто ниједан српски владалац није могао бити непријатељ Русији, поправљени и у спољашњој политици влада краља Петра значи владавину и политику наслона на Русију.

Према Аустро-Угарској, пак, односи су постајали све затегнутији из разноликих разлога, од којих је један, што се осећало да се духови у Аустро-Угарској буде, да је заједница, која је постајала између Срба и Хрвата, која је раније била само духовна, добила сада и спољашњег

израза и да се само чекао згодан догађај па да се јаче манифестује. Јавно мињење је већ унеколико било нагобестило то расположење. Тако је, на пример, на станици у Бечу српско-хрватско-словеначка омладина поздравила краља Петра као краља Југословена, а поред тога и сама његова влада је помагала обо узбуђење духова. Али, пошто то није смело бити јавно и на политичком пољу, радило се тајно на културном пољу и добијао се један утисак, да је овај њен рад безазлен и да нема никакве позадине. Тако на пример турнеје разних певачких друштава, приређивање заједничких изложби, студентске и спортске манифестације, једном речју у то време је у Хрватској било сазрело уверење да нема спаса без заједничког рада са Србијом.

Хрватска је, као и Босна и Херцеговина, зависила од целе монархије. У Загребу је постојао Хрватски сабор са једном врстом владе, чији се шеф звао бан, који је био предлаган од мађарске владе (од председника владе), а достављен од краља Угарске и био је обично странац, који је био претставник и експонент мађарске политике, у Хрватској није било опште право гласа, јер су га имали само чиновници, племство, свештенство и бирократи, људи који су по свом положају припадали сабору. Остали бирачи, за које је тражено да испуњавају нарочите услове, слали су у парламенат много мањи број посланика од првих, тако да је увек влада била у могућности да добије потребну већину, као што је био случај приликом прогутања и усвајања фалсификованог члана у Нагодби о Ријечи.

Аустријанци и Мађари су се и у Хрватској служили истим методама у својој политици, и као год што су у Босни и Херцеговини помагали Хрвате у борби противу Срба, тако су у Хрватској помагали Србе противу Хрвата. А тајбу је политику најаче спроводио бан Хуен Хедервари, под чијом је управом насиље достигло врхунац, који је хтео да што више сузи хрватске аутономне покрајине и да од ње начини обичну мађарску провинцију. Он је опозицију крваво угушио и створио велики раздор између Срба и Хрвата. Против Куенове владе, уз кога је стајао и Старчевић, стварало се све веће огорчење, нарочито

када се сложише Срби и Хрвати, да се заједнички боре за поправку свога положаја у Аустро-Угарској, а усто, тада се јавља ново поколење са новим мислима и тежњама за културни, социални, економски и политички рад и борбу, и са новим погледима на српско-хрватске односе.

Омладина, која је школована на страни, већином у Прагу под снажним утицајем својих професора словенофила, као што је био Масарик, дошла је са новим идејама и почела пропагирати једну нову политику, политику уједињења свих Срба и Хрвата у Хрватској за заједничку борбу против заједничког непријатеља.

Основана је нова Хрватска пучка напредна странка 1904 год. која је стала на становиште природног права и демократских начела. Ти људи већином омладинци, чија су главна начела у програму била да се добије опште право гласа, или да се оно дадне бар једној већини, којима су пришли старији, и нова хрватска странка ступи у безу са осталим хрватским и српским опозиционим странкама у Хрватској и као резултат тога имамо два брло балжа догађаја у 1905 год.: доношење Ријечке и Задарске резолуције.

Прво су Хрвати у Ријечи 2 октобра 1905 год. донели једну резолуцију, чија је садржина била израз уверења, да нема спаса без заједничког рада Срба и Хрвата, и да због тога треба солидарно иступити против Хедербарија. Она је ударила темељ српско-хрватској коалицији, јер су одмах после тога српске опозиционе странке Задарском резолуцијом одобриле и прихватиле садржину Ријечке резолуције и те су две резолуције доцније постале основаца народне српско-хрватске коалиционе политике.

Тако је постала српско-хрватска коалиција, која је тражила да се Далмација споји са Хрватском, да се изведу управне реформе, да се извиде и поправе државно правни односи са Угарском, да се омогући политички, просветни, финансијски и економски живот и напредак Хрватске. Затим, на изборима 1906 г. српско-хрватска коалиција је успела да добије већину, да прими владу, да промени бирачки закон и припреми изборе за прву Народну скупштину. Она забаве опште право гласа, постаде господар

ситуације и поче радити на јединству Срба, Хрвата и Словенаца.

Покушали су да се споразумеју са Мађарима у чему нису имали успеха и ускоро је дошло до отвореног сукоба због увођења мађарског језика на железницама у Хрватској, затим је био распуштен хрватски сабор, али на новим изборима српско-хрватска коалиција извојева коначну победу и доби знатну већину, од када почиње страховито гоњење Хрвата, а нарочито Срба из коалиције особито у бези са анексијом Босне и Херцеговине. Тада се јавља и чувени Фридрихов процес — Велеиздајничка парница против Срба и Фридрихов процес против Срба чланова српско-хрватске коалиције оптужених за велеиздају на основу фалсификованих аката.

Загребачки, Фридрихов и Васићев процес и њихово значење

Време од 1905—1909 год. брло је интересантно, испуњено очајним теретом. прогањењима, аферама и процесима, од чега је највише трпео и патио српски и хрватски живаљ у Хрватској, Босни и Херцеговини.

Покрет правослаћних Срба у Босни и Херцеговини за црквено-школску аутономију довео је до тога да је постигнут компромис са заједничким министром финансија Аустро-Угарске и 19 августа 1905 год. објављен је један статут, који регулише црквено-школске односе правослаћних Срба у Босни и Херцеговини према Аустро-Угарској. Али Срби су и даље у своје раду наилазили на велике тешкоће и сметње аустро-угарских власти, због чега се Срби састану у Сарајеву на једна народну скупштину и донесу одлуку 24 маја 1907 год. да предузму и политичку акцију у циљу завођења једног аутономног режима уставних слобода у Босни и Херцеговини, којима се ускоро придружише и католици и муслимани.

У лето 1907 г. био је у Бечу и Пешти израђен један план за уништење српског покрета на југу Аустро-Угарске и да се првенствено компромитује Србија. Зато се јако појача терор у Босни и Херцеговини, где се беше повећала

жандармерија, сменише се сви домаћи чиновници и настаде прогонање свих јавних радника. Затим, и у Далмацији и Хрватској, где су Мађари погазили нагодбу и по решењу министра саобраћаја Франца Кошута убеден је мађарски језик на свима хрватским железницама. На то су око четрдесет посланика српско-хрватске коалиције почели изводити опструкцију, што је довело до раскида односа између српско-хрватске коалиције и Мађара, а и до промене режима у Хрватској, где је у јулу 1907 год. за бана дошао Др. Александар Рањоциј. Мађар, коме се народ успротиби, а сабор би распуштен. За спровођење нових избора дошао је за бана Павле Раух, који је хтео да успостави Куенов режим, али на изборима 28 фебруара 1908 г. српско-хрватска коалиција је добила већину и у новом сабору Еразмо Барчић тада узвикну: „Напоље странци“, на што је сабор био одложен на неодређено време.

Сада као наставак цетињске бомбашке афере, цела аустро-угарска штампа третираше питање о револуционарној акцији Србије у Аустро-Угарској, да би заплашила Хрвате и изазвала реакцију против српско-хрватске коалиције, што је осуђено пободом на изборима од 1908 г.

Да би још допунили Бомбашку аферу, и да би пред светском јавношћу компромитовали Србију и припремила терен за евентуалне добитке нових мандата на Балкану, на сигнал листа „Пестер Лојд“, штампа је почела страшне и безобзирне нападе противу Србије, а у августу 1908 год. почела је праба хајка на Србе белеиздајнике у Хрватској. Насташе на све стране страховита гоњења. Војска је била послата на српску границу, а у припреми извршења анексије ухапшено је за белеиздају 53 лица, сви Срби из Хрватске. Ова су гоњења још више учинила за зближење Хрвата са Србијом, која је својим држањем показала да је готова да поднесе и највеће жртве за оптужене Србе у Црној Гори и у Хрватској, а неколико пукова Словенаца, који су били послати на српску границу откашаше послушност и били су десетковани.

Циљ тих афера је био откривен још у самом почетку јер су и сведоци и тужоци били познати аустро-угарски агенти.

За ухапшена и оптужена 53 Србина почело је суђење у Загребу 3 марта 1909 год. Међутим, докази и аргументи тужбе били су врло слаби и то једино такве врсте, да су поједине теретиле тиме, што су викали „Живео краљ Петар и Србија, што су имали фотографије краља Петра, које су чак биле израђене или у самој Аустро-Угарској Чешкој или другде, а не у Србији и сл. Оптужене је бранило неколико десетина хрватских адвоката са Хинком Хинковићем на челу, који се својим енергичним одбранама јако био замерио Аустро-Угарској, која је доцније покушала да му се освети. Процес није имао успеха и пресуда је изречена после седам месеци трајања процеса, 5 октобра 1909 год.

Затим, да би се оправдали пред Европом у марту 1909 год. аустро-угарски званични историчар Др. Фридрих почео објављивати свој огромни чланак у „Новој слободној преси“ у Бечу, где је доказивао оправданост акције Аустро-Угарске према Србији и правдао терор у Хрватској. Он је ишао тако далеко да је чак објављивао и бројеве аката министарства спољних послова у Србији, којима је српска влада доносила своје револуционарне одлуке, наводио је суме издате у те сврхе српско-хрватској коалицији, тврдећи да има за све то и аутентичне документе, што је учинило да се у почетку створи једно велико запрепашћење, али када је српска влада затражила да се ти документи објаве, било је целога света јасно о чему се ради. Тада су 52 посланика српско-хрватске коалиције у Бечу поднели тужбу противу историчара Фридриха и противу листа за увреде и клевете.

Најзад је почео сензационални Фридрихов процес у Бечу 9 дец. 1909 год. на коме је била присутна маса новинара из свих земаља, страни дипломатски претставници и сва лица из Србије, чија су имена била изнета у оптужби и у фридриховом чланку, а предводио их је Др. Мирослав Свалајковић, доскорашњи југословенски министар на страни у Паризу, са начелником министарства Спољних послова. На претресу је било одмах утврђено да се ради о обичним и небештим фалсификатима, те је пре него је и донета пресуда суђење прекинуто и тако је Аустро-

Угарска и њена дипломација претрпела један нечубени
бламаж у очима целог света.

Затим су се стабиле у покрет све могућности и нај-
утицајније личности да придобију оптужене да се нагоде
са тужиоцима, што је постигнуто 22 децембра 1909 год.,
када су се нагодили оптужени са тужиоцима само да би
се очувао престиж државе, како се тада говорило.

За обима је био дошао и Васићев процес и сви су
они требали да компромитују Србију пред целим светом,
али је Србија изашла светлога лица и добила је моралну
сатисфакцију тиме, што је цео поштени цивилизовани свет
јасно видео небноост оптужених Срба и лојалност и ис-
правност српске владе. А у Хрватској је настало још веће
одушевљење за зближење са Србијом и поред свих даљих
гоњења, нарочито после Балканских ратова у којима је
Србија однела многобројне победе.

Стварање другог Балканског савеза у 1912 години

После анексије Босне и Херцеговине, Аустро-Угарска
је морала у тим покрајинама извесне реформе, што је
учиниено уставом од 1910 год. Али, тај је устав био мање
напредан него онај у Хрватској. По томе уставу уста-
новљен је сабор са седиштем у Сарајеву. Тада је учи-
њена једна велика погрешка тиме, што је било бирачко
тело подељено по вери. Поред тога био је за сваку веро-
исповест одређен број народних посланика. Тако је влада
помагала хрватски и католички елемент и муслимане,
које је била успела да придобије за своју политику, на
рачун православног елемента, који влада никако није мо-
гла придобити за себе. Интересантно је то, да је чак и у
самој Турској, која је била некултурна оријенталска зе-
мља, постојао напреднији устав, него што је овај аустро-
угарски, земље која је важила као поборница западне
европске културе.

Међутим, у Турској, иако су били дошли на владу
Младотурци, поновљене су методе Старотурака, јер су
Младотурци постали турски шобинисти и покушали да

отоманизирају страни елемент и да од њега направе до-
бре турске грађане. То је било немогуће извести у једном
времену, када су народи постали свесни своје национал-
ности и прошлости и када су тражили све гаранције да
би очували своју народност. У то се доба сматрала бера
и језик као главни елементи народности и очувати њих,
путем школа и свештенства, значило је очувати и народност.

Младотурци су то схватили као велику опасност за
држабу, и покушали су да та разбуктала осећања силом
угуше, због чега је дошло до више неспоразума, тако да
су у Турској настали нереди. Баш у то време Италија,
која је одавно претендовала да добије Триполис од Тур-
ске, објавила је рат, који је за обе стране био врло
незгодан, јер, док су Турци морали да превозе бојску
дуго преко мора, докле су и Италијани морали да се боре
са афричком климом. Из тих разлога рат је дуго трајао,
што је био згодан тренутак за оне балканске државе, које
су полагале извесна права на неке делове Турске, да иста
права и остваре.

С друге стране, Аустро-Угарска тада јасно показује
тенденцију да створи нову Албанску држабу, како би
преко Црне Горе и Саницака стабила руке и на њу. Та
нова албанска држаба требало би да обухвата све оне
крајебе у којима је било Арнауца и њено би стварање
било од велике штете по интересе Србије, Црне Горе,
Бугарске и Грчке, јер су се Арнаути својим миграцијама
с планина у долине били разастри као паучина. Тако су
на пример, док су се српски становници повлачили у
горе, долазили на њихово место и дошли су све до Топ-
лице, а с друге стране до Скопља, а исто тако било их
је и према Черну. Исто тако био је интерес Аустро-Угар-
ске да та млада држаба обухвати све те крајебе.

Та општа опасност учинила је да се поменуће четири
државе, чији су интереси били исти, а том опасношћу
угрожени, јаче приближе једна другој и да међусобно
склопе савез. Те уговоре о савезу било је врло тешко
створити, нарочито између Срба и Бугара, јер се њихови
интереси нису слагали у многим питањима. Да би дошло
до споразума, морало се много попуштати са обе стране.
У свима основним школама у Бугарској предавало се

дечи, да је Македонија бугарска, а и сам појам Македоније није био прецизиран и засецао је дубље у тело Србије. Затим, четничком борбом и пропагандом Бугари, Грци и Румуни су стварали политичку свест у своју корист. Било је нарочито тешко за бугарског министра Гершова, који је иначе био врло напредан и свестан да сама Бугарска у овом правцу не може ништа учинити без Србије, али ипак се бојао бугарског јавног мњења и бугарског шовинизма.

И благодарећи турско-италијанском рату, у коме је Турска показала своју слабост дошло је до споразума између Милобановића и Гершова, који су се споразумели, да се Македонији даде аутономија, ако се не буде могла заузети ратом. Да се не би много скренула пажња страних држава на обе преговоре једино је о њима била Русија тајно обавештена. Међутим, изгледа да су Бугари тај уговор ипак открили Аустро-Угарској.

Белика Бугарска предвиђена Санстефанским уговором била је бугарски идеал, док је у Србији било сазрело уверење да је Македонија српска, тако је заиста обема владама било тешко да учине уступке, јер су се бојале јавног мњења. Ипак је Бугарска учинила уступке у северо-западном, а Србија у југо-источном делу Македоније. Тако је 29 фебруара 1912 год. склоњен тајни уговор о савезу и пријатељству. После увода у уговор, у коме је било фраза о заузимању за своју браћу у Турској, дошло се на питање о подели сфера, које је управо и било главни циљ уговора.

Земље северо-западно од Шар-планине припале су Србији, а земље југо-источно од Родопа Бугарској. То су биле тако зване неспорне зоне. Међутим, из наведених разлога било је врло тешко поделити остали део Македоније и онда се дошло до решења на тај начин, што је повучена једна демаркациона линија, која је обележавала ту спорну зону и код минимум добитка за њих. Та је линија полазила од Црног Врха, затим источно од Крибе Пазанке, пролазило између Кратова и Кочана, секла Вардар између Скопља и Велеса, пролазила између Кичеба и Крушеба, тако да је излазила на Охридско језеро остављајући стругу Србима, а Охрид Бугарима. Обај уговор

није био дефинитиван, а у случају спора имао је бити арбитар руски цар. Уговор су потписали владоци.

Поред овог уговора израђена је и војна конвенција, у којој је било предвиђено поље борбе и број операционих трупа, које су обе државе имале да дају. Рачунало се да ће у главном борба бити на два главна бојишта, и то: у моравско-бардарској и маричкој долини.

Како се очекивало да ће Турци ударити са највећом силом на Вардарску долину, да би заузели Врање и тако својим десним крилом загрозили бугарском десном крилу, да би прекинули безу између Бугара и Срба, што би била једна брста заобилажења, и због тога је било решено да Бугарска пошаље око сто хиљада војника на бардарско бојиште ради одржавања базе и обу конвенцију су као и уговор, потписали сами владоци. Било је остављено да се војничка и техничка питања реше између генералштабова. Међутим, Бугари су пред сам рат почели да брдају. Тако су пред сам рат у септембру изјавили, да не могу дати сто хиљада, јер ако их буду дали неће моћи чувати Маричку долину. У место сто хиљада оббезали су се да ће дати око 20 до 24 хиљаде војника. Са том изменом уговор је потписан од генералштабних шефова: Тичеба и Путника. Правно узевши, ова конвенција, коју су само потписали шефови генералштабова, није могла изменити конвенцију, коју су били потписали владари. Решено је да Бугарска прими на себе обавезу, да склопи исти уговор са Грчком, а Србија са Црном Гором, али да се о територији ништа не говори, што је учињено и тако је створен други балкански савез између четири хришћанске балканске државе: Србије, Бугарске, Црне Горе и Грчке.

Први балкански рат и Лондонски уговор

Како су у Турској била врло велика гоњења савезничких сународника четири балканска савезника реше да позову Турску да хришћанима побољша и олакша стање па ако не хтедне или не буде могла то учинити да јој солидарно објаве рат, што је и било, јер када Турска није хтела ни да чује за захтебе савезника, све четири балкан-

ске хришћанске државе: Србија, Црна Гора, Бугарска и Грчка у исти мах објаве Турској рат почетком октобра 1912 године.

Турци су великом силом ударили на оба предвиђена бојишта. Војни су стручњаци мислили да ће Турци изазвати сукоб на Обчем пољу, међутим, Турци су знали да Срби ту очекују борбу и хтели су да их преваре и да сукоб изазову код Куманова. До тога је сукоба дошло 10 октобра али Турцима није било испало за руком да однесу победу, како су рачунали, јер нису стигли да се концентришу. Несумњиво највећу заслугу за ову победу треба приписати мајору Маринковићу, који је као даровит војник, видећи да се Турци нису још сконцентрисали, да багони са војском тек стижу и да се врши истовар топова, не чекајући никакво наређење претпостављених, наредио је свом батаљону напад знајући војничко начело, да ће у борбу ући и други чим уђе један. Обај је официр врло добро применио принципе војне тактике да нападне без команде, и на тај је начин спречио Турке у искрцавању. Сем тога наши су се топови показали много бољи него турски, који су били набабљени из немачких фабрика. Разуме се да је постојала разлика и у стручности официра, јер је руковање брзометним топовима било врло тешко. Наши су топови били из француских фабрика. Победом на Куманову отворен је пролаз и за два дана наша је војска била у Скопљу. Турци су успели да даду још два већа отпора, код Прилепа и код Битоља, где је био најјачи отпор 6 новембра. У исто је време бугарска војска постигла знатне успехе. Али како код Једрена нису могли ништа да учине, они су га заобишли, јер је било модерно утврђено и снабдевано далекометним топовима, они су га заобишли и на Лиле Бургасу су однели највећу победу, после које су дошли чак до ланаца Чатаалце.

То је у многоне подигло бугарско самопоуздање и њихов краљ Фердинанд сањајући како ће он бити први хришћански владалац, који ће ући у Цариград, и поново га заузети, био је чак наредио да се праве и нове униформе за његове гарде, који би га пратили при његовом свечаном уласку у Цариград.

Међутим, његова је војска одбијена са великим гу-

битцима, чему је много допринела и рђава клима у Тракији. Пошто су и Турци били преморени, дошло је до примирја између сабезника и Турака почетком децембра. Пошто се тада била састала у Лондону конференција амбасадора, било је решено да се тамо пошаљу делегати, да се покуша не би ли дошло до мира. Али је мир било врло тешко закључити. Тада је једина Србија била заузела све територије, које су биле предвиђене и једина је свршила свој задатак, док остали сабезници нису били заузели све што су мислили. Тако, на пример, још нису биле освојене тврђаве Једрене, Скадар и Јањина, нити су обе мале државе биле у стању да их заузму.

Турци су били пристали да се одрекну свих територија, које су им биле заузете, али нису се хтели да одрекну и оних, које још нису биле освојене, те није ни могло да дође до споразума, и рат је наставаљен. Пошто Бугари нису могли сами да заузму Једрене, тражили су од Србије помоћ и то целу њену артилерију и педесет хиљада војника и ту им је помоћ Србија одмах послала. Исто је тако Србија послала помоћ и Црногорцима, који нису могли освојити Скадар, али те Српске трупе послате у помоћ на Скадар нису могле ни доћи до речи, јер је Есад-паша решио да преда град Црногорцима. Скадар је био тако утврђен да га не би могли Црногорци ни са помоћи из Србије лако заузети, да се није сам предао благодарно том, што су у њему била два паше, који су се били завадили, и од њих је један добро стајао са краљем Николом и кад је победио, решио је да му преда Скадар.

Пошто је Јањина била мања тврђава, Грци су успели да је сами заузму. Али је највећа борба била код Једрена али је и она пала захваљујући српској артилерији. Кад су пале обе тврђаве, закључен је мир у Лондону 30 маја 1913 год. којим је само главно питање решено између сабезника и Турака: Турци су пристали да даду све што је било освојено, а само им је остављена територија до линије Енос-Мидија, која им је била потребна ради осигурања Цариграда. Све земље, које су припале сабезницима имале су оне саме међу собом да поделе. Обим је уговором било решено још једно питање. Аустро-Угарска је била врло нерасположена због успеха Србије и Црне

Горе, јер је њен пут ка истоку био потпуно затворен. Пошто Аустро-Угарска није била у стању да спречи обе успехе, јер Немачка, њена савезница, није још била готова за рат, а имала је обзира према Грчкој, јер је рођена сестра цара Виљема била удата за грчког краља, сматрала је да је најбоље, да тражи стварање нове албанске државе, која би била по пространству што бећа, као што смо напоменули да је тражено пре рата, кад су и ударени темељи овој новој држави.

Између балканских савезника одмах је дошло до неспоразума већ почетком децембра 1912 год. и то између Срба, Бугара и Грка, јер уговор закључени између Бугара и Грка није био прецизан, јер је питање граница било остављено да се реши после рата. Бугарима није никако ишло у рачун што су Грци први ушли у Солун и због тога је дошло до сукоба.

Исто су тако Бугари дошли у неспоразум и са Србима. По уговору је било предвиђено, да у оним крајевима где су Срби и Бугари водили заједничке операције постоји нека врста кондоминијума-суверојине. Међутим, Србија је још раније тражила ревизију савезнога уговора од 29 фебр. 1912 год. и том приликом је наводила два главна разлога: Прво, Бугарска је једнострано изменила огредбе војне конвенције уочи самог рата, тако да се те измене нису могле одбацити. Правно узевши уговор није био изгубио своју снагу, јер су измене потписали шефови Генералштабова, а уговоре владоци, али фактички Србима је било много теже да ратују без 800.000 обећаних војника и морали су да уложе много више напора у току рата. Друго, Србија је продужила рат после примирја с Турцима само ради савезника, наиме ради заузећа Једрена, Јањине и Скадра, а то је стало великих материјалних жртава. Сем тога, она је послала своју дивизију са целокупном тешком артилеријом на Једрене што није било предвиђено војном конвенцијом. Дакле, сматрало се да је право да Србија, која је поднела много веће материјалне жртве, добије и територијална повећања. Јасно је било да је по духу уговора Србија имала право, док је текст уговора говорио за бугарску тезу.

Бугари нису хтели да улазе у дискусију тога пита-

ња позивајући се на начело међународног права да уговори треба да се поштују онако како су написани.

Како су Аустријанци гурали Бугаре у рат то они нису хтели ни да приме посредовање рускога цара, који је послао телеграме српском и бугарском владару позивајући их да дођу до братског споразума. Може се рећи да се бугарски цар Фердинанд том приликом чак неучтиво понашао према руском двору чијим је посредовањем и дошло до савеза. Бугари нису хтели ни да приме предлог да се састану претставници влада у Солуну. Треба нагласити да су Бугари још и раније били некоректни према савезницима, јер је у Бугарској почела кампања штампом против савезника, па је затим питање уговора претресано и у Собранију, а у Лондону су Бугари 30 маја тражили Дебар за себе, што је било противно уговору.

У исто време десио се и пут др. Данеба, министра спољних послова, у Пешту који је без сумње имао политички карактер. Најзад треба нагласити да су се Бугари врло ружно понашали према српској војсци која је дошла у помоћ при опсади Једрена: Тако поздрав, који је послан од српског генералштаба војводи Степи Степановићу, после освојења Једрена, није му ни предат него је конфискован. Несумњиво је да је обде Аустрија желела да забави савезнике, што јој је било у толико лакше, уколико је Фердинанд био њен човек. Тако је на пример под њезиним утицајем доведен на владу др. Радославоф, који је био њено оруђе. Исто тако се десио један сраман догађај када је краљ Фердинанд издао тајну наредбу да се српске престраже позобу на вечеру и да у 2 часа изјутра, када се нико није надао и када су српске старешине још биле код њих у гостима, бугарска војска отвори најжешћу паљбу на српске трупе. (Познато је да је ту наредбу издао лично Фердинанд, а не шеф генералштаба генерал Сароф, који је то јавно демантовао). Дакле, рат не само да није био објављен, него су и официри били одмамљени.

Међутим Бугари су заборавили на једно и то, да су Срби имали изванредну телеграфско-телефонску спремност тако да је главни штаб, који се налазио у Нишу, у року од једног сата био обавештен да је извршен напад на целој линији. Генералштабу је било јасно да је то рат без

објаве и војвода Путник је наредио контра напад. Бугари су још истога дана заустављени, а када је и Румунија ушла у рат морали су капитулирати и Фердинанд је наредио да се Румунима уопште не даје отпор. Требало је преговарати о миру у Нишу, али је српска влада пристала да, из обзира према Румунији, победе преговоре о миру у Букурешту где је закључен трећи Букурешки уговор, 28 јула 1913 год. По томе уговору Србија је добила целу стару Србију и две трећине Македоније, а Црна Гора Метохију, један део Сандака, Пећ и Ђаковицу.

Значиј уговора је у томе што су на њему заинтересоване балканске државе са Румунијом преговарале без мешања страних сила и саме расправљале своја питања.

Обим је уговором нарочито била погођена Аустро-Угарска, јер су Србија и Црна Гора узеле цео Сандак и према томе пут за продирање на исток био је потпуно затворен. Стање у Босни и Херцеговини било је све теже услед тешких економских прилика које су тамо настале, те је ради тога Аустро-Угарској постајало све теже управљање обим покрајинама. С друге стране углед Србије порастао је па је и то, разуме се, ишло на штету Аустро-угарске монархије. Када јој није успео ни експеримент са владаоцем у Бугарској, а како се на Грчку није могла ослонити у борби против Србије и у борби око заузимања Солуна јер је то било уперено против саме Грчке, једина нада Аустро-Угарске је била стварање нове албанске државе. Она је заиста била у тешком положају и имала је да бира или да се одрекне активне политике или да окупира Србију. Разуме се да је изабрала обо друго и могло се очекивати да ће доћи до сукоба. Аустро-Угарска чак је била спремна да удари на Србију одмах после уговора у Букурешту те је била наредила мобилизацију, али ју је Немачка ради својих породичних беза са Грчком, која је била сабезница Србије, склонила да не улази са Србијом одмах у сукоб (наклоност Немачке према Грчкој манифестовала се више пута). Тако је раније постојало расположење да Кабала-место на Егејском мору-остане Бугарској, мада су је Грци тражили за себе. На интервенцију немачког цара Вилхелма остала је Кабала Грцима)

После рата 1870—1871 г. између Пруске и Француске

уједињена Немачка обратила је сву своју пажњу у спољашњој политици на то да осигура постигнути положај од Француског ребанша. То је она хтела постићи поглавито помоћу сабеза с Русојом и Аустро-угарском, која се доцније окренула према Балкану где ју је Немачка могла помагати. Русија је такође очекивала да ће помоћу Немачке и у споразуму са Аустро-угарском моћи остварити своје старе тежње за мореузима. Тако је 1873 утврђен т. зб. тројецарски споразум између Русије, Немачке и Аустро-Угарске за одржавање и заједничку одбрану мира. О обоме споразуму није постојао уговор већ је он био дело усмених преговора између цара који су се састали 1872 г. и рада дипломата. 1878 г. настала је у Европи политичка криза која је изазвала извесно комешање међу силама и потом њихово груписање.

На првом месту дошло је до извесног неспоразума између уговорница тројецарског споразума. Русија је имала рђаво искуство са својим сабезницима. Разилажење је почело још од херцеговачког устанка, али се нарочито манифестовало на Берлинском конгресу, на коме је Русија остала потпуно усамљена. Немачка и Аустрија су се међутим још више зближиле и склопиле су двојни сабез 1879 г. али услед зближавање Русије и Француске постојала је бојазан да тај сабез неће бити довољан.

Као што смо напоменули после победе Пруске и капитулације Наполеона III код Седана у Француској се појавила јака тежња за ребаншом, пре свега из разлога што је Француска платила Немачкој репарације од 5 милијарди франака и што јој је требало дуго времена за опорављење прибреде. Осим тога, Французи се нису никако могли помирити са губитком Алзаса и Лорене који су Франкфуртским уговором од 1871 г. припали Немачкој. (Становништво Лорена било је француско, а становништво Алзаса немачко. Али треба нагласити да у Алзасу није био прави немачки елемент, него нека мешавина налик на Швајцарце из околине Цириха. Међутим, иако претежно немачки елемент, њихово осећање национално, а нарочито културно, није било немачко. Обе покрајине су пуна два века биле под француском влашћу и сасвим је разумљиво да је и Алзас примио печат француске културе и

цивизације. Француска је Алзас без Шtrasбурга добила Вестфалским миром 1648 год. који је поред тога потврдио посед лоренских бискупија и државних градова Меца, Тула и Вердена). Због тога је у њима постојало извесно расположење против Немаца, чије је незадовољство нарочито појачано после заузећа тих покрајина од стране Немаца и то зато што су се Немци понашали рђаво према становништву тих покрајина и свим силама спроводили национализацију. (Данас ипак видимо супротну тенденцију у Алзасу: све већу опозицију против француске).

Оба непомирљивост француза са губитком Алзаса и Лорене била је диктирана и другим разлозима, а не само осећањима. Наиме, то је за Француску претстављало питање њене сигурности и безбедности, јер се изгубљене покрајине налазе на самој обали Рајне која се тешко прелази, тако да би Французи, захваљујући томе положају лако спречили сваки прелазак Немаца. Све је то подржавало тежњу за реваншом. Најзад, француска је мислила на одбрану тројног, односно двојног савеза. Немачка, знајући за француске намере, убукла је у двојни савез и Италију која је и раније била у врло тесним везама са Пруском, а то пријатељство датира још од Кримског рата када је Сардинија, заједно са осталим силама, учествовала у рату против Русије. Раније, као савезница борила се Италија са Пруском против Аустрије (и зато је добила Венецију премда је била тучена од Аустрије). Италија је имала Пруској да захвали и за припојење Рима 1870 год., јер док Француска није била тучена, Наполеон III није допуштао да се укине папина световна власт у Риму и да се он присаједини Италији. Најзад, због супарништва у себерној Африци приступила је том савезу и Италија 1882 г. те је тако настао тројни савез с одбранденим карактером.

Уласком Италије у нови савез он је био нарочито појачан иако Италија није претстављала велику војну силу. Појачање је било више географско-топографско с обзиром на војну силу Немачке. Земље савезнице претстављале су као неки организам који се протезао кроз целу Европу. Формирање тројног савеза значило је улажење у епоху оружаног мира (силе се оружају да би очувале мир). Обим савезом угрожене су све државе које су би-

ле ван њега, ради чега је прво дошло до савеза између Француске и Русије и то је т. зб. двојни савез од 1894 г. који је требао да буде противтежа тројном савезу.

Иначе између Русије и Француске није било идејног јединства, јер је Француска била република, а у Русији је владало апсолутизам. У једној земљи била је идеја водивља народна сувереност, а у другој владаоачев апсолутизам, али као што смо рекли политички су интереси упућивали обе две силе једну на другу.

Тројним савезом била је погођена и Енглеска, где је раније владало мишљење да треба водити политику „сјајне изолације“, јер се сматрало да она има специјалне интересе као острвска земља. Али када је немачка прибреда почела бићати озбиљан такмац енглеској и када је Немачка на мору почела постојати све јача и јача, Енглеска се решила да изиђе из те своје „сјајне изолације“. Када није могла да задобије Немачку за споразум почео је енглески краљ Едуард VII т. зб. политику заокруживања Немачке. Енглеска се споразумела са Француском о Средоземном мору 1894 г. То је т. зб. срдачни споразум, по коме су се дезинтересовале Енглеска за Мароко, а Француска за Египат.

После пораза у рату са Јапаном, Русија је постала безбедна за енглеске интересе у Азији, затим Енглеска се са њом споразумела о Персији, Авганистану и о Тибету 1907 г. и тако је дошло до споразума између Енглеске, Француске и Русије.

Дакле у почетку двадесетог века у Европи постоје два велика савеза, који се држе у равнотежи, и то доба до 1908 г. назива се епохом равнотеже. Савези су се све више оружали и очекивао се само догађај, који ће те савезе довести у сукоб и да та нагомилана енергија експлодира.

Савези међу великим силама су се овако склапали. Тројецарски споразум 1873 год., Двојни савез 1879 год. Тројни савез 1884 г. Двојни савез од 1894 г. и Антанта: 1907 год. Као што смо напоменули, један од узрока великог светског рата јесте и пренаоружаност великих држава. До ње је дошло јер је то захтевала безбедност појединих држава. Али иза тога постоји једна економска позадина,

а то је борба за тржиште. Ову борбу за тржишта и тежњу носиоца финансијског капитала да прошире утицајне афере називамо империјализмом. Док је Енглеска имала доминантан положај у индустрији њен империјализам није био опасан јер није имао против себе никога, али када су индустрије других земаља стале на ногу и када су им сопствена тржишта постала недобољна, дошло је до сукоба тих империјализама. На првом месту немачка индустрија запретила је енглеској, а затим и индустрији других држава. Да би нашли тржишта, Немци су усвојили програм продирања на исток. Особито Енглеској је било опасно то приближавање Немачке Индији, њезином најважнијем колонијалном поседу.

Немци су наине, добили од Турске концесију за изградњу анадолске железнице. Затим, и за њено продужење до Багдада (багдадска железница). Али Енглези су добили од Порте концесију за изградњу крајњег крака железнице од Басре до Персијског залива и проширили су свој протекторат над приморјем где је требала да изађе на море та железница, а богати месопотамски извори нафте, која се све више употребљавала као моторна снага, прибличили су многе велике силе. У истом смислу као немачка акција према Персијском заливу, деловала је Аустро-Угарска у правцу према Солуну из којег се може запрети Сусском каналу.

После неколико неуспелих покушаја Аустрија је ипак успела 1907 год. да од Порте добије концесију да изгради железнички спој између Босне и Митровице, која је већ била безана железницом преко Скопља са Солуном. Догађаји о којима смо говорили спречили су Аустрију да не искористи ту концесију. Како је империјализам на крају крајева значио интерес једне нације или једне владајуће класе, обично најмалобројније, то су његови претставници покушали да му даду духовнију форму. Почело се говорити о мисијама појединих нација, затим су се узроци тражили у самој психологији једнога народа и отуда имамо формуле да је империјализам дошао као последица задовољства од владања. Али, да ли му ма какву одећу, садржина увек остаје иста, јер се никада из форме не може извући садржина.

Речено је да се очекивао само догађај из кога ће произаћи Светски рат. Можда је такав догађај био и анексија Босне и Херцеговине, али казали смо који су разлози безивали велике силе да ту анексију дозволе. Аустро-Угарска је и даље продужила да ради на остваривању свога плана, а речено је какву је за њу незгоду значило снажење Србије и освојење Сандака и да је Немачка безала руке Аустро-Угарској да одмах не зарати на Србију. У истом смислу утицала је на њу и Италија. У чл 7 уговора о тројном савезу обавезале су се Италија и Аустро-Угарска да ниједна од њих не може проводити ни привремене ни трајне окупације на Балкану без претходног међусобног споразума и да се у случају ширења једне од њих на Балкану мора једнако ширити и друга. Али Аустро-Угарска, је, без обзира на то, настојала да одржи свој положај на Балкану. И у два маха Италија је (зими 1912—1913 пободом Црне Горе и лети 1913 пободом Србије) устала против аустро-угарских намера за једним пребентивним ратом. Тај рат, који је Аустро-Угарска хтела да победи против Србије, сматран је као сретство да се Србија понизи и хтело се да се узме Београд као залога и да се на тај начин избрши југословенско уједињење у оквиру Аустро-Угарске монархије. Тражен је само изговор за рат и тај је изговор био убиство престолонаследника Фердинанда и жене му Софије на Видобдан 28 јуна 1914 г. у Сарајеву, које је убио ђак Габрило Принцип, члан револуционарног удружења Млада Босна. Пошто је претходно било уговорено између немачког и Аустро-Угарског генералштаба да ће и Немачка заратити, као савезница, ако би се евентуално умешала активно Русија приликом напада Аустро-Угарске на Србију, Аустро-Угарска је објавила рат Србији и не осврћући се на расположење Италије, коју су од њених савезника одбијале Аустро-угарске аспирације на Балкану и Немачке на Средоземном мору. Она је била увидела да не може остварити своје тежње у погледу Триполиса, без споразума са Француском и Енглеском, затим у случају евентуалног сукоба између Тројног савеза и Антанте тешко би могла одбранити своју обалу од Енглеске флоте. Из та два разлога Италија ће иступити из Тројног савеза и приступити Антанти, што је

уочињено и постигнуто Лондонским уговором 1915 године.

Још за време рата, а нарочито после, побела се дискусија и кампања о одговорности за светски рат и то из два разлога: Прво, државе на које је пао терет репарација хтеле су их скинути са себе, и друго, требало се оправдати пред историјом и пред јавним мњењем за вођење тога рата, који је чобечанство тако много коштао. Неки су писци покушавали да ту одговорност припишу Србији. Али ако се води рачуна о положају, њеној ондашњој спреми, наивно је оптуживати је. Јасно је да је Видовдански атентат послужио само као изговор за рат, што се види из неких факата, јер аустро-угарском царском двору није било много стало до принца Фердинанда, који је био завађен због своје жене са многим члановима двора и водио сасвим другу политику него цар Франја Јосиф, зато постоје верзије да је вест о томе убиству у Бечу примљена без жалости, јер је узео за жену девојку, која није могла бити царица, која је била из нижег племства, чему се цео двор упорно противио. Па и приликом сахране то се нерасположење јако манифестовало и сахрана није била онаква, каква би требала да буде.

Због велике важности догађаја у којима се обде крвемо мало ћемо се осврнути и дубље расмотрити извесне детаље, који су неопходни за разумевање светскога рата.

Букурешки уговор је задао страшан ударца Аустро-угарској, јер запречивши јој Србија и Црна Гора пут за исток, њена спољашња политика је била из основа ометена, па чак је настало питање, да ли ће се одржати и у Босни и Херцеговини, које су тако опкољене српским земљама. Незадовољство је било јако појачано и због нерешеног аграрног питања, које је престарљало главну и најболнију рану босанског питања, које нису смели решити, јер, ако би га решили оно би било решено на штету муслимана, јер су га морали решавати само либерално. Ни берско питање није било решено, него је само уставом била поделила цео политички живот и на основу бере поделила учешће у политици, док је у свима осталим земљама било другаче бирачко право. Још приликом пада Сквадра за мало није дошло до рата, али се морало А-

устро-Угарској дати задовољење и он је избегнут. Кад је био закључен Букурешки уговор, који је утврдио шта ће добити Србија и Црна Гора, за мало поново није дошло до рата само да није грчки краљ Ђорђе био ожењен сестром цара Виљема те је за неко време сукоб био отклоњен. (На букурешком заседању нису решена сва питања, као: подела дуга, железнице и др.)

После овог Србија и њена влада нису могле желети рат, као ни ма која политичка странка, јер су били после два рата врло заморени и истрошени, а нарочито Црна Гора, коју је освајање Тарабоша стало много жртаба, па је ипак дошло до рата после сарајевског атентата.

Погрешно је извесно мишљење, да је сарајевски атентат приредила српска влада. Њега је приредила једна група људи, који су потпуно били независни од српске владе, група официра, ђака и других омладинаца, који су већином били испод двадесет година, па и сам Габрило Принцип је био несршени гимназиста.

Аустро-Угарска је водила политику изоловања Словена и услед победе Србије осетила је да губи у свима словенским земљама, јер више нико није могао спречити да се не изведе уједињење свих Јужних Словена. Међутим, у Бечу су били врло небешти и хтели су да застраше Србе маневрима у Босни, које је изводио сам Франја Фердинанд дошавши свечано са војском у Сарајево на велики српски празник Видовдан, због чега је створена једна забера. Интересантно је, да један небешти дечко, гимназиста Принцип улучи такву прилику, да са два метка убије и Фердинанда и жену му Софију, што је изазвало најдубљи утисак у целој свету и било је сасно да ће то довести до рата.

Интересантан је, и врло незгодан, био положај самог Фердинанда у Бечу, који се оженио васпитачицом једне дворске принцезе, племићком Софијом Шопек, која је врло нерадо виђана у кругуима разгранате царске породице, због чега је и престолонаследних много изгубио од свога угледа. Приликом тражења одобрења цара за овај брак Фердинанд се био толико понизио да се обратио и свом највећем непријатељу, који је био против његовог ступања на престо, једном утицајном дипломати, који је умео у

свакој прилици да придобије цара, и молио га да се послужи његовим утицајем и да изради царев пристанак. Интересантно је то, у какво је психичко стање био довео старог цара Франђу Јосифа овај дипломата, када је после свих резоновања цар остао упоран при својој одлуци „не“, а када му је овај рекао: „Величанство, ако не будете дали пристанак можете доживети други Мајерлинг“, скоро падајући у занос одговорио је: „нега буде“. Тако је цар одобрио женидбу Фердинанду са Софијом Шонек, пошто се Фердинанд обвезао да на престо неће довести своје потомке, јер Софија није могла никада постати царица и њој је доцније цар Франђа подарио само тугулу кнегиње. Поред тога Фердинанд је водио политику супротну царевој, јер је био огорчени непријатељ Мађара, који су га због тога мрзели. У погледу државног уређења монархије био је присталица триализма. Место двојне монархије Аустро-Угарске, хтео је тројну монархију са центрима у Бечу, Пешти и Загребу и уједињење Југословена око Загреба и у границама Аустро-Угарске. За тим Фердинандовим југословенским јединством жале Хрвати и одмах после српске победе на Брегалници окрећу се против Србије јер је постало јасно да ће се уједињење извршити у Београду и без Аустро-Угарске. Био је фанатик католик и огорчен на Србе, а затим се приближио немачком цару Вилхему и са њим дошао до врло интимних споразума, због чега је био још несимпатичнији. Његов поглед је био чудноват и због свих тих разлога у Бечу му се нису указале све погрешне почасти, него су се чак правиле читање демонстрације да би се обележило да он није одговорио свему што се од њега очекивало. Сада се доказује одговорност за Светски рат и јасно се види да је Немачка имала велики утицај на Сарајевски догађај, а Аустрија је пребарива цео свет.

Целокупна аустро-угарска штампа је отворила страховити кампању против Србије оптужујући је за убиство престолонаследника и изгледало је да ће рат бити неизбежан. Али, аустро-угарски државници су наговорили цара да напише писмо да таквој кампањи нема места, јер се један народ и једна земља не могу сматрати одговорним за дело једног убице и тако је изгледало да је све умирено.

Међутим, доцније се из докумената видело, да су се тим хтеле прикрити припреме за рат. Они су чекали да претседник Француске републике оде у Русију, када су искористили забуну и послали Србији ултиматум 23 јула 1914 г. са изјавом да ће прекинути односе са Србијом ако она без поговора у року од 48 сати не испуни све дословце што је од ње ултиматумом тражено.

Ултиматум је у Србију дошао у време највећих партиских борби и агитација за изборе и изазвао је страشان утисак. Њиме је Аустро-Угарска тражила, да српска влада забрани сваку публикацију у којој се ма што неповољно износи против ње; да се растури патриотско друштво „Народна одбрана“ и свако друго које би могло вршити пропаганду против Аустро-Угарске и да им се у будуће онемогући рад под другим именом; да из настабе избаци све људе и сретства којима се ма на који начин врши пропаганда; да из војске и администрације уклони све официре и чиновнике, чија имена Аустро-Угарска буде изнела; да Србија прими аустро-угарске органе да врше истрагу по атентату; да отбори судску истрагу над свим учесницима, које њихови истражни органи означе на територији Србије, да притвори мајора Воју Танкосића и Милана Цигановића; да отпусти чиновнике у Шапцу и Лозници за олакшавање преласка атентатора у Босну; да да сва обавештења о изјавама виших чиновника у Србији и на страни у којима је говорено непријатно о њој; да о свима мерама без одлагања обавести аустро-угарску владу. Ултиматум је предат Др. Л. Пачу-у, пошто се Пашић налазио у Санџаку у изборној агитацији, он је изазвао велико запрепаштење у Србији и у свима европским земљама, које су Србији саветорале крајње попуштање, само да се избегне рат.

Само да би се избегао рат Српска влада је у одговору, који је претставник владе предао аустро-угарском посланику, примила све захтебе и одговорила на сва питања ултиматума, али је за Србију било најтеже примити захтебе, да Српска влада објави у службеном листу, а владалац у наредби војсци како се непријатељски дух против Аустро-Угарске мора угушити, затим, захтев, да аустро-угарски чиновници врше истрагу и контролишу испуња-

бање осталих услова ноте, што није било у складу са положајем једне независне државе и што се није могло извести без промене државног законодавства. Те захтебе да се прими сарадња аустро-угарске полиције Српска влада није могла да прими, јер би се тиме погазио устав и закон о поступку судском у кривичним делима, али ни те захтебе није дефинитивно одбила, него је питала како мисли сама Аустро-Угарска да се то може извести. Српска влада је изјавила: „Сматрајући да је у општем интересу не преваљивати у решењу овог питања, спремна је као и увек примити мирно споразумевање на тај начин што би се то питање изнело на решење пред међународни суд у Хагу или пред велике силе које су узеле учешћа у доношењу декларације Краљевске Српске владе 31 марта 1909 год.“ Одговор је био написао Стојан Протић, а одмах по његову пријему Аустро-Угарски је посланик напустио Београд и тиме су односи били прекинати, а после неколико дана рат је почео.

Једним указом била је наређена општа мобилизација, другим ванредан сазив Народне скупштине у Нишу. 27 јула, затим, Влада је с државном имовином и дипломатским кором прешла у Ниш. Тако је ратно стање почело једном депешом аустро-угарског министра спољних послова Пашићу: „Пошто Српска Краљевска Влада није дала побољан одговор на ноту коју јој је предао Аустро-Угарски посланик у Београду 23 јула 1914 г. Царска и Краљевска Влада је принуђена да се сама побрине за заштиту својих праба и интереса и да у обоме циљу прибегне сили оружја. Аустро-Угарска се, дакле, сматра од овог тренутка у рату са Србијом.“ То је било 28 јула и прве ноћи почело је бомбардовање Београда из Земуна и са Саве и Дунава.

Ток Светског рата

После објаве рата Србији, а у тежњи да заштити своје и Србијине интересе, Русија је објавила мобилизацију своје војске, на што је Немачка предала ултиматум Русији са роком од дванаест часова, којим је тражила од Русије обуставање мобилизације, а по истеку тога рока објавила је Русији рат.

Пошто је Немачка мислила да рат оконча и победу осигура само великом брзином, имала је намере у случају општег рата да прво победи великом брзином Француску, затим да се баци на Русију, те је објавила рат и Француској.

Немачка је била израчунала сигурну победу рачунајући много на своју велику спремну. Међутим, ипак нису били добро израчунали нити све предвидели. Они и поред најбољих топова из аустриских фабрика нису смели ударати на француску границу, која је била јако утврђена него су се послужили једним крајње неморалним сретством: Немачка је ударила на Белгију и тиме погазила свој потпис којим је са осталим силама била загарантована неутралност Белгије, Том приликом је Белгиски Краљ Алберт учинио велике услуге савезницима Србије, јер је наредио да се затворе сви канали и вода је поплавила Белгиску равницу у времену када је још била на пољу богата летина и тиме је задржао Немачку неколико недеља, а због тог и Енглеска је Немачкој објавила рат.

Иза тога одмах је објавио рат Немачкој и Јапан и тако је због објаве рата малој Србији настао велики светски рат, највећи и најгрознији рат у историји човечанства.

Неколико дана по објави рата аустро-угарска је војска продрла са три стране у северо-западну Србију, да би једним концентрисаним нападом заузеле Ваљево, међутим, српска војска је иако јако заморена, јер је мобилизација избршена по великим брућинама, затим што је имала да издржи велике и дуге маршеве, под командом Степе Степановића, у великој битци на Церу до ноге победила аустро-угарску надмоћнију војску од 2—6 августа 1914 г. ма да су непријатељи имали најбоље топове Мерцер, који су од 305 мм, и који бацају на велике даљине. Али им ни то није помогло и за неколико је дана био сваки аустро-угарски војник пребачен преко Саве и Дунава.

Победа на Церу прибукла је пажњу целог света на издрживост и храброст српских војника. Затим је српска војска заузела већи део Срема, али је скупљена у Босни ноћа далеко већа аустро-угарска војска која је према Гучебу прешла Дрину и почела поново надирати у Србију, због чега је српска војска напустила Срем и прешла на

Дрину, где су неко време бојене борбе с променљивом срећом. Али, када је у октобру српској војсци почело нестајати артилеријске муниције, а Аустријанци су надирали са све новим и све већим силама, српска се војска почела повлачити, те је у првој половини новембра аустро-угарска војска заузела Ваљево и продрла до Рудника и Колубаре, због чега је био напуштен и Београд, на који су још од почетка рата Аустријанци без успеха нападали.

Али, благодарећи том, што је код Грка била извесна количина артилеријске муниције из Крезоза из Француских фабрика, коју су Срби позајмили, те средином новембра поче српској војсци пристизати арт. муниција а краљ Петар дође војсци и лично узимаше учешћа у борби, само да би повратио поколебани дух међу војницима, који су се били поколебали услед повлачења. После тога српска је војска у одушевљеном налету пробила, под командом генерала Живојина Мишића, на Руднику аустријски фронт и аустријска је војска почела у највећем нeredу бежати из Србије.

Под командом генерала Михаила Живковића, Срби су разбили на рањским положајима и сину аустријску војску, која је од Београда продирала ка југу, затим је 2 децембра заузела Београд. Та српска победа била је потпуна у сваком погледу, јер је аустријска војска била сатрбена и бежала је потпуно растројена у највећем нeredу. Остављени плен био је огроман: Срби су заробили, сем другог, на стотине топова, и преко 60 хиљада војника. Та велика победа изазвала је у целом свету необично велико одушевљење за Српски народ и дивљење показаној храбрости српске војске.

Пропаст Србије

После друге победе српске војске над Аустро-Угарском, за неко време завладало је затишје на српском фронту. На француском фронту, после оних великих француских победа на Марни почетком септембра, није било промена. Руси су стално напредовали и у септембру су сасвим уништили аустријску војску у великој битци 1914 године код

Лавова. После су Руси продрли чак до Карпата, и у пролеће 1915 г. предало се Русима једно врло знатно стратешко место и тврђава, Пшемисл, а у исто време објави рат Аустро-Угарској и Италији, од чије се помоћи нису испуниле очекиване наде.

У лето 1915 године почели су Немци велику офанзиву противу Руса, које су јако потукли, повратили Пшемисл и Лавово и освојили Варшаву, после овога дошла је на ред и Србија. Немачка и Аустро-Угарска су хтеле да ухвате безу са Турском, која је такође била у рату са Русијом, како би за себе задобили и Бугарску, помоћу које би могли покорити Србију. Покорењем Србије требало је ослободити аустријску војску на Балкану и употребити је на другим бојиштима. Енглеска, Француска и Русија нудиле су такође Бугарима сабез, тражиле су од Србије да Бугарској уступи знатан део Македоније. Србија је пристала и на ту жртву за љубав опште ствари и у тежњи да се на тај начин скрати рат. Али Бугарска је у исти мах када је о том преговарала, већ била потписала са Аустро-Угарском уговор, по коме је требало да Бугарска мучки и с леђа нападне Србију, у исти мах када је са фронта буду нападе аустријске и немачке војске.

Остављена у отсудном тренутку и од Грчке, која је по уговору била обавезна да јој у случају бугарског напада помогне, Србија је у јесен 1915 год. нападнута са три стране, дуж целога свог фронта, са севера, истока и запада, од Немачке, Аустро-Угарске и Бугарске, са војском која је била четири пута већа од српске. Пошто јој сабезници нису могли помоћи, Србија ни у ком случају није могла да рачуна на успешну борбу са толико надмоћнијим непријатељима, али је ипак српска војска давала силан отпор удруженим аустријским, бугарским и немачким трупама, којима је командовао један од најчувенијих немачких генерала, маршал Махензен. Београд је заузет после необично јуначке одбране, која је стала непријатеља силних жртава. А после тога, Србија је освајана стопу по стопу, са тешким напорима, великом мучком и скупим жртвама. До краја новембра била је српска војска сузбијена са целе територије Краљевине Србије и морала се преко непроходних албанских планина повлачити ка мору и тај преваз преко

Албаније био је врло тежак. Са војском су се повлачиле и масе грађана, жена и деце. На томе прелазу преко Албаније, по брдима без путева, без хране и стално нападани од Арнауца, српски су бегунци били десетковани. То је била грозна Голгота српскога народа и најтробитији пут који је прешла једна нација до свога ослобођења и победе.

Србија у ропству

Српска војска, која је прешла преко Албаније, стигла је изнурена и преполовљена у зиму 1915—1916 год. на грчко острво Крф. Ту се она опоравила, па је онда одмах упућена на Солунски фронт, где је почела пристизати и сабезничка помоћ, а грађанство се развило по сабезничким и пријатељским земљама, где су Срби били, после губитка своје отаџбине, свуда радо и гостољубиво примани. Они су тамо радили на томе да обавесте јавно мњење у сабезничким државама о жељама и тежњама српског, хрватског и словеначког народа. То је радио и Југословенски одбор, који је образован у пролеће 1915 год. у Лондону од Срба, Хрвата и Словенаца, аустро-угарских поданика.

Окупирана Србија била је подељена између Аустро-Угарске, која је узела западне, и Бугарске која је узела источне и јужне крајеве. За време аустро-угарске и бугарске окупације у целој Србији је владало најсвирепије насиље, јер је гоњено и уништавано све што је било српско. Биле су све српске школе затворене, а отбаране су само бугарске, мађарске и немачке. У аустриском делу била је забрањена ћирилица, а у бугарском употреба српског имена. Српске библиотеке и књиге биле су свуда спаљиване и уништаване. Све што је имало културног значаја и вредности било је пљачкано и разиошено. Све тековине стогодишњег културног рада нашег народа биле су уништене, али најстрашније је било систематско истребљивање српскога живља, и на аустриском, а још више на бугарском делу окупирани Србије. Аустријанци су свакога дана стрелили и бешали, без икаквог разлога или за сасвим незнатне кривице, на десетине српских грађана. Бугари су на најгрознији начин свакога дана бешали, убијали, пре-

млаћивали и клали на стотине српских људи, жена и деце. На најсвирепији начин они су побили преко педесет српских свештеника, па и самог српског митрополита су спаљили, а исто толико учитеља и државних чиновника. У самом топличком округу побијено је за време бугарске окупације по званичним подацима преко двадесет хиљада људи. Бугари су убијали у масама без кривице и без суда, са намером да потпуно искорене Србе у свима крајевима које су били заузели.

Међутим, српска војска је у лето 1916 г. на Солунском фронту ушли у борбу. У исти мах образоване су у Русији од заробљених аустро-угарских Срба и нешто Хрвата и Словенаца две српске добровољачке дивизије. Оне су узеле учешћа у борбама у Добруци против Бугара и Немаца уз Русе и Румуне, који су у августу 1916 г. такође ушли у рат.

У јесен те исте године Румунија је била потучена, а у фебруару 1917 г. бујнула је у Русији револуција, која је изазвала велике унутрашње кризе услед чега је убрзо онемогућена свака руска војна акција. Русија је онда у фебруару 1918 склопила са Немачком, Аустро-Угарском, Бугарском и Турском мир, после кога је и Румунија била приморана да учини то исто.

Сабезници су претрпели велики губитак изласком Русије и Румуније из рата, али су у јануару 1917 г. огласиле Немачкој рат Сједињене Државе Северне Америке и почеле су на врло широј основи припреме за борбу против Немачке, која је потапала америчке бродове и спремала акцију у Мексику против Сједињених држава.

Ослобођење Србије

На Солунском фронту водили су Срби и савезници стално борбу са Бугарима, Немцима и Аустромађарима. Особито су велике борбе вођене у јесен 1916 г. када је српска војска са беспримерним јунаштвом, али и са врло великим жртвама освојила прве положаје после чега су веће операције на Солунском фронту престале готово за две године.

У лето 1918 г. почела је, под командом маршала Фоша на француском фронту велика офанзива, која је имала да реши Светски рат. У вези с тим предузета је 2 септембра велика офанзива и на Солунском фронту. Са великим полетом и одушевљењем помогнута од својих савезника, француза и Енглеза, српска војска је напала на Бугаре. После јуначке тродневне борбе пробила је, под командом Степе Степановића бугарски фронт, када је председник бугарске владе телеграмом известио савезнике да нуди примирје, које је усвојио командант трупа Франше Д' Елере и обећао Бугарима да српске трупе неће проћи кроз Бугарску. Наиме, Бугари, предвиђајући страшну освету за своја злочинства, морали су, као једини услов, тражити то да српске трупе не пролазе кроз Бугарску. У необичном полету српска је војска стала гонити непријатеља и у току од само неколико дана она је освојила Прилеп, Велес, Штип, Кочане и Скопље. После тог првог свог неуспеха Бугарска је клонула и, изневеривши своје савезнике, затражила је мир примајући све услове, које су јој савезници поставили. Сва бугарска војска у две велике групе, свака преко 120.000 предала се Србима, једна у Поречу, а друга на месту Кумановске битке. После тога српска војска је продужила ослобођење Србије где су јој још слаб отпор давали поједини делови немачке војске, који су се повлачили ка северу. Отпор је нарочито био јак код Ниша, где је вођена пресудна битка. Пред силним налетом одушевљене српске војске и њеном беспримерном храброшћу није се могло ништа одржати. Долазио је успех за успехом. На послетку узет је и Београд 19 октобра и тиме је само у току једног месеца дана ослобођена цела Србија. У исти мах ослобођена је и Црна Гора.

Због постојећих веза и обзира грчког двора према немачком цару Виђему Грчка није ушла у рат. Због тога су либералне струје устале противу краља, а Венизелос је у Солуну регрутовао војску за савезнике.

У 1918 години предузете су снажне офанзиве на западном фронту после друге Марне када је Немачка била скрхана, јер су Немци били успели да поново дођу на Марну али им је француски војсковођа Фош вада смр-

тац ударац. Немачке трупе су се стално повлачиле дајући с времена на време слабији отпор, док су савезници стално напредовали. Ускоро иза тога следовао је потпуни слом Централних сила, које су затражиле примирје. Од тада се 11 новембар редовно прославља као дан међународног мира, када се приређују велике пацифистичке манифестације и у нашој земљи. Иза примирја дошао је познати Париски и Версајски мир и уговори којима је завршен светски рат и створен нови међународни поредак у Европи и свету. На тој мировној конференцији у Паризу решена су многа питања, али је решено да се наше државне границе накнадно одреде и утврде специјалним уговорима. О тим уговорима биће говора доле ниже

Стварање Југославије

Италија је ступила у рат противу Централних сила 1915 године доследно споразуму који је закључила у Лондону 1915. године са Француском и Енглеском. Али, пошто су италијанске аспирације на нашу Далмацију знатно угрожавале југословенске интересе, а у жељи да те интересе заштити, исте је године образован у Лондону Југословенски одбор, коме је на челу био Др. Трумбић. Одбор је био образован од истакнутих претставника, политичара и културних радника нашега народа, који су живели у то време у иностранству. Они су развили велику активност и пронаганду да што боље обавесте светску јавност о правим и оправданим тежњама Срба, Хрвата и Словенаца за ослобођење и уједињење.

И у Аустро-Угарској беше се јавно манифестовала иста тежња Југословена за стварањем Југославије, нарочито у декларацији Југословенског клуба (посланика), коме су се придружили и посланици из Старчевићеве странке права у Хрватском сабору.

Са истим циљем био је образован у Паризу један Црногорски одбор од великог броја угледних Црногораца који су са своје стране доприносили да се народни идеал ослобођења и уједињења оствари.

Заједно са Краљевином Србијом, која се истрајно и

херојски борила уз своје савезнике на фронту, све три поменуте југословенске установе поставиле су себи исти циљ: Уједињење свих Југословена у једну јаку, слободну и јединствену Краљевину. Затим је дошло до састанка Српске владе и претставника Југословенског одбора у Лондону на Крфу, где је постигнут споразум и донета чувена Крфска декларација 1917. године. Она у ствари претставља споразум о новој Југословенској држави, а у њој су чак били предвиђени и извесни детаљи државне организације и назив: Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, чији ће устав донети Уставотворна скупштина апсолутном квалификованом већином. Нешто касније садржину Крфске декларације је усвојио у целости и Црногорски одбор у Паризу.

Када је настало опште расуло у аустро-угарској војсци после пораза на фронту, у Загребу је основано Народно веће у које су ушли претставници свих покрајина. Као што нам је познато, пре рата у Хрватској је постојао Хрватски, а у Босни Босански сабор, који се за време рата нису састајали. Они су сад послали своје посланике у Централно народно веће, које је проглашено за врховни орган Југословенске државе у Аустро-Угарској. Одмах је проглашена југословенска територија под бившом Аустро-Угарском за самосталну државу: Словенаца Хрвата и Срба и одлучила да та нова самостална држава прилази силама и савезницима противу Централних сила. Ову самосталну државу једино је признала Српска влада, а остале силе су остале резервисане. У овом тренутку Југословени имају две државе: Краљевину Србију и Краљевину Словенаца, Хрвата и Срба.

Српска влада још није била дошла у Београд и ишла је у стону за српском војском, која је после велике и одлучне битке код Ниша продирала ка Београду. У том времену у Женеви се састао председник Српске владе Никола Пашић са претставницима Краљевине Словенаца, Хрвата и Срба да преговара о оснивању и организовању једне јединствене државе, која ће се звати држава Срба, Хрвата и Словенаца и бити организована по начелима тога женевског споразума. Међутим, ускоро иза ових преговора у Београд је стигла српска војска и Српска влада.

Владу је у Београду образовао Стојан Протић, а она није хтела да призна Пашићев женевски споразум. Исти споразум није признат ни од Краљевине Словенаца, Хрвата и Срба, јер се одмах приговорило да преговарачи у Женеви са ове стране нису били овлашћени делегати. Тако су у једном тренутку били прекинути са Србијом преговори о утврђивању правила за организовање нове и јединствене државе. Али под притиском догађаји ствари су се убрзале, јер је Црна Гора на чувеној Скупштини у Подгорици прогласила обарање са црногорског престола династије Петровића-Његоша и изјаснила се за потпуно уједињење са Србијом и тиме набрисала сваку будућу границу између Србије и Црне Горе. По примеру Црне Горе и Војводина није чекала одлуке Народног већа, него је прогласила своје присаједињење Србији. То је утицало на одлуке Народног већа, које је одмах због тога послало своје делегате у Београд. На челу делегације био је Др. Павелић, председник Већа. По измени мисли са Српском владом делегати су у свечаној аудијенцији 1. децембра 1918. године прочитали Адресу Краљу, а затим је у своме одговору Краљ прогласио стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. И у адреси и у одговору Краља било је говора о организацији државе и о скором састанку Уставотворне народне скупштине. До састанка Уставотворне скупштине управљаће Српска влада уз помоћ Народног претставништва, у које су ушли делегати Српске скупштине и одређен број претставника других покрајина. У адреси је било нарочито ударено гласом на то, да при дискусији о систему организације државе не буде надгласавања, него само да се настоји постићи споразум. У договору са Народним претставништвом Влада је имала задатак и овлашћење да донесе пословник за нову Уставотворну скупштину. Тиме је било извршено државно и народно Уједињење. Остало је још као главно питање одређивање државних граница, без чега се није могао донети ни устав Краљевине. О томе ће бити доле говора. За све то време Престолонаследник Александар као регент вршио је Краљевску власт.

Привремено народно претставништво је радило pune две и по године, а затим се састала Уставотворна скуп-

пштина, која је имала задатак да реши питање Устава. Још пре састанка саме скупштине дошло је до полемике око Изборног закона, а нарочито су оштри сукоби били у Скупштини где је било поднето пет-шест сасвим различитих пројеката. Највећа је разлика била између пројекта Српске владе и Хрватског народног клуба, чији су се чланови уздржали од гласања.

Устав је претресен 23 јуна 1921 године. Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца свечано је донет на Видовдан, 28. јуна 1921. године по чему је и познат под именом „Видовдански устав“. Устав је у главном био дело странака које су имале своје присталице међу Србима, а биле су знатно потпомогнуте гласовима претставника муслимана, што је обезбедило побребну већину, јер је иначе још мало требало па да се Устав не донесе. Видовдански устав је веома либералан устав. Он је демократски устав. Кроз њега се провлаче начела: Централистичко уређење државе и јединство народа. Сва три племена су један народ. Најзад је Уставотворна скупштина претворена у Обичну Народну скупштину, чији је најважнији задатак био да изврши унификацију законодавства, али овај задатак је тек постигнут у доба од 1929 до 1931 године па чему је радило нарочито Законодавно веће од 47 чланова.

Државне границе Краљевине Југославије

Данашње границе Краљевине Југославије које су одређене и учвршћене међународним уговорима, а које поштују све државе иду овим линијама:

Наша граница полази од коте 1522 на врху Пече где је тромеђа између Југославије, Италије и Немачке, затим иде Караванкама, преко Великог Стола, превоја Језерског и Љубела на Словенске Горице. Од Словенских Горица граница силази на Муру, обухвата Прекомурје, силази поново на Муру и поклања се са Муром до њеног ушћа у Драву. Граница иде од ушћа Муре у Драву реком Дравом до Доњег Михољца, одатле иде линијом која избија на Дунав испод Баје, северно од Суботице, јужно

од Сегедина, пролази источно од Бечкерека, Вршца и Беле Цркве, избија на речицу Неру, затим на Дунав лево од ушћа Тимока. Затим, граница оде 10 километара Тимоком, Старом планином, пролази источно од Зајечара и Цариброда и избија на Столове, затим на Малеш. Иде Осоговом до Беласице, где је и тромеђа Југославије, Бугарске и Грчке. Одатле иде Кожухом, Ницом, Перистером и излази на Охридско језеро, одатле реком Бојаном на Јадранско море, затим морем до Сушака, па на Триглав и на Печу.

Овде су границе повучене само у грубим пртама да би се добила приближна слика, а прецизно обележене границе Југославије са суседним државама одређене су у низу међународних уговора које ћемо навести доле.

У овим својим границама Краљевина Југославија је велика око 248.665 квадратних километара, а има већ преко 15 милиона становника.

Данашња територија наше државе и њене границе одређене су низом међународних уговора наше државе и савезника са појединим суседима, као што су следећи:

1. Наше државне границе према бившој Аустрији одређивао је уговор закључен између свих Савезничких држава и Аустрије у Сен-Жермен-ан-Ле 10 септембра 1919 године (Сен-Жерменски уговор), али овај уговор је престао да важи (Via facti) због аншлуса 11 марта 1938. године, када је нестало Аустрије као самосталне државе. Аустрија је ушла у састав Немачке и од тога дана Југославија је добила новог суседа Немачку место Аустрије на целој граници која је раздвајала Аустрију од Југославије. Граница је остала иста и према Немачкој, а одредбе Сен-Жерменског уговора односе се сада на Немачку и Југославију кад је реч о граници на Караванкама.

2. Југословенске границе према Мађарској одређене су Уговором, који је закључен између свих Савезничких држава и Угарске у Трианону 4. јуна 1920. године.

3. Југословенске границе према Румунији одређене су уговором, који је закључен између Главних савезних и удружених сила и Пољске, Румуније, Државе Срба, Хрвата и Словенаца (Југославије) и Државе Чехословачке

о извесним границама ових држава 10. августа 1920. године у Севру.

4. Према Бугарској границе наше државе одређене су Уговором, који су закључиле све Савезничке државе и Бугарска у Неји на Сени 27. новембра 1919. године.

5. Са Краљевином Италијом Југославија има регулисане државне границе по Уговору, који је закључен између Краљевине Италије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Рапалу 12. новембра 1920 године, али који није дефинитивно решио сва спорна питања између Југославије и Италије. Наша Краљевина је тада морала попустити и тако је Италија узела наша острва: Прес, Лошињ, Ластово и Целагрудж, затим варош Задар са неколико суседних општина, велике луке Ријеку и Трст и покрајине Истру и Горице, који су чисто југословенски предели.

После закључења поменутих међународних уговора који регулишу границе Краљевине Југославије осетила се потреба из стратемских и других важних разлога за извесним исправкама граница и оне су извршене у споразуму наше државе и суседних држава.

Најважније су промене и исправке граница извршене према Краљевинама Албанији, Бугарској и Румунији.

Према Албанији исправка државне границе је извршена на тај начин, што је Југославија дала Албанији Пишкореју, Лин и Рибарево, а Албанија је уступила Југославији манастир Свети Наум са околином. Југославија није могла дозволити да буде лишена једног толико важног историјског споменика, који би остао изван граница.

Краљевини Румунији је Југославија уступила Жомбољ са околином, а Румунија нама место: Јаша Томић и села Кушић, Калуджерово и Ничићево.

Али најважнија промена наше границе је извршена према Бугарској. Граница је исправљена у срезовима: босилградском, парибродском и струмичком. Ми смо бугарима дали три села: Брегово, Ракитаницу и Косово, а Бугари нама села: Халово, Којилово и Сипикозо.

Све су ове исправке, нарочито према Бугарској, извршене из стратемских разлога, како би се наша држава могла лакше бранити од евентуалних напада. Јер се

за време рата показало да је веома тешко бранити тако отворена места, а нарочито што је уз саму железничку пругу била граница, коју би непријатељ увек могао лако угрозити. То се најбоље види што су Бугари у прошлом рату успели да пресеку пругу у босилградском срезу, код Врања. Без ових исправки наш Пирот би био увек угрожен и Вардарска Србија отворена.

После ових измена границе Краљевине Југославије постале су трајне и у њима се наша млада Краљевина развија већ пуних двадесет година.

Од тада наша Отаџбина је у своме унутрашњем консолидовању и настојањима да у међународној заједници заузме што достојније место — које јој припада по њеној снази, положају и крупној улови и утицају који има, и може да има, у међународном животу — у напорима да обезбеди своју независност и миран свестрани развој прошла кроз неколико значајних фаза. Период од последњих двадесет година самосталног живота Југославије несумњиво је веома значајан период и треба га са Катедре пуније и озбиљније приказати младим интелектуалцима, а не бежати од њега. Тај период треба проучавати и у сређеном прегледу са Универзитета пружити бар студентима.

Овде би као најинтересантија поглавља дошло излагање о унутрашњој и спољашњој политици наше земље и југословенским политичким партијама. До данас се ова питања нису дубље проучавала, или не бар са катедре овога предмета, професор из ових поглавља не испитује студента, па ћемо и ми востанити да их овде третирамо пре професора. Уосталом, да се о томе реферише у једном оваквом кратком прегледу који је намењен студентима за испите, неби ни била велика корист.

Ова питања могу бити веома интересантне теме и предмет посебног рада и дела.

Очекујући потпун уџбеник наших професора ми се надамо да ће ове белешке корисно послужити београдским студентима права, а и другима. А уколико им боље послужи и ми ћемо бити задовољнији.